

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

Journal of Turkish Language and Literature

Başvuru | Submitted 10.03.2025
Revizyon Talebi | Revision Requested 16.06.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 29.06.2025
Kabul | Accepted 08.07.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Dil Bilgiselleşme Bağlamında Eski Uygur Türkçesindeki Benzetme Yapılarında *täg* Edatının Ad Yapma İşlevi ve Runik Harfli Türk Yazıtlarındaki *tnrltg* İbaresini Üzerine

The Denominal Function of the Particle *täg* in Similitive Structures in Old Uyghur in the Context of Grammaticalization and on the Phrase *tnrltg* in Turkish Runic Inscriptions

Gündoğan Alpay¹ ¹ Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa, Türkiye

Öz

Türkçe, dil içi değişimleri takip edebilmeye elverişli zengin bir dil malzemesi barındırmaktadır. Bu zengin dil malzemesinin bir sonucu olarak tarihî metinlerde tespit edilebilen ancak köken, yapı, işlev, anlam, kullanım vb. bakımlardan hâlâ bulanık nitelikte olup Türklük bilimini meşgul eden birtakım hususlara tesadüf edilmektedir. Kanaatimizce irdelenmeyi ve çözüme kavuşturulmayı bekleyen meselelerden biri, Türk Kağanlığı devri yazıtlarındaki *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresinde izlerine rastlanan, Eski Uygur Türkçesi metinlerindeyse birden fazla örnekte karşımıza çıkan kimi benzetme yapılarında *täg* edatının işlevi ve kurduğu öbek yapıların analizidir. Alan yazınında dil bilgiselleşmiş görünümünün; kendine özgü, çok boyutlu ve karmaşık olduğu kabul edilmektedir. Ancak genel itibarıyla dil bilgiselleşme, anlam düzeyinde başlayan ve dilin diğer düzeylerine sirayet eden tekâmülî bir süreç olarak görülmektedir. Buna dayanarak çalışmada *täg* edatının dil bilgiselleşmesi, salt biçim-sözdizimsel bir süreçten ziyade Kiparsky'nin "anlamsal dil bilgiselleşme" terimi çerçevesinde ele alınmıştır. Bunun sonucunda, *täg* edatıyla kurulan kimi benzetme yapılarında, öbek yapıyı oluşturan sözlüksel birimlerin; temel anlamlarıyla, düşük bağımlılık derecesine sahip, müstakil sözlüksel birimler olarak algılanabilmelerine rağmen anlamsal dil bilgiselleşme süreci sonunda yüksek bağımlılık derecesine sahip unsurlar oldukları gösterilmeye çalışılmıştır. Sözü edilen yapılarda edatın dil bilgiselleşme sonucu ad yapma işleviyle kullanıldığı belirlenmiş; bu yapıların yeni bir kavrama karşılık gelen sözlükselleşmiş birimler oldukları ileri sürülmüştür.

Abstract

Turkish offers a wide range of linguistic material that enables the tracking of intralinguistic changes. However, this diversity also brings forth several unresolved issues regarding origin, structure, function, meaning, and pragmatics, which continue to occupy Turkology. One such issue is the function of the particle *täg* and its role in forming certain similitive structures. While the earliest examples of these structures appear in the Orkhon Inscriptions (e.g., *t(ä)ñrit(ä)g*), more widespread usage is observed in Old Uyghur texts. In linguistic literature, grammaticalization is considered an evolutionary process that begins at the semantic level and extends to other linguistic domains. This study examines grammaticalization through Kiparsky's concept of "semantic grammaticalization" rather than as a purely morphosyntactic phenomenon. It is demonstrated that in certain similitive structures formed with *täg*, lexical units—initially perceived as independent and with low levels of coalescence and denotation—undergo semantic grammaticalization and ultimately attain high degrees of coalescence. Additionally, it has been determined that in these structures, the particle functions denominal because of this process. The study suggests that these *täg*-based constructions have become lexicalized, representing new conceptual entities.

Anahtar Kelimeler

Eski Uygur Türkçesi • Türk Kağanlığı Yazıtları • dil bilgiselleşme • benzetme yapısı • edat

Keywords

Old Uyghur • Orkhon Inscriptions • grammaticalization • similitive structure • particle

Atıf | Citation: Alpay, Gündoğan. "Dil Bilgiselleşme Bağlamında Eski Uygur Türkçesindeki Benzetme Yapılarında *täg* Edatının Ad Yapma İşlevi ve Runik Harfli Türk Yazıtlarındaki *tnrltg* İbaresini Üzerine". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi–Journal of Turkish Language and Literature* 65, no. 2 (2025): 458–477. <https://doi.org/10.26650/TUDED2025-1654564>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Alpay, G.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Gündoğan Alpay gundoganalpay@gmail.com

Extended Abstract

Turkish presents a wide array of linguistic materials that enable the observation of intralinguistic changes over time. This rich corpus allows researchers to identify various issues in historical texts that remain unclear regarding origin, structure, function, pragmatic, and meaning issues that continue to preoccupy the field of Turkology. In our view, one such issue is the acquisition of a denominal function by the particle *täg* through grammaticalization in similitive structures. Although the earliest known examples of this usage appear in the Orkhon Inscriptions, more frequent instances are found in Old Uyghur texts.

It is generally accepted in literature that grammaticalized structures can be distinctive, multidimensional, and complex. Given that Turkish exhibits an agglutinative language typology, Old Uyghur texts reveal unique grammaticalized structures that sometimes deviate from this norm. Notable examples include lexical items derived from the grammaticalization of *bilig* and *könül*, as well as *täg*-based similitive constructions that align with Kiparsky's notion of "semantic grammaticalization."

In Old Uyghur texts, the particle *täg* frequently combines with various lexical elements, illustrating different stages of grammaticalization. We encounter more than one example in which *täg* exhibits semantic grammaticalization in these texts. When viewed from this aspect, although this phenomenon might be seen as some kind of metaphorization, metaphorization alone does not sufficiently account for the underlying structure of these examples. For instance, when a with particle and non-ellipsis similitive structure is assumed pre-semantic grammaticalization for the examples where *bäliñtäg*, *ärdöktäg*, metaphorization fails to provide a comprehensive explanation. This also applies to the examples where *täg* forms nouns through the participle {-gu} and {-gulu} and receives other inflectional morphemes.

Similar patterns are observed in texts from other Turkic communities, such as the *Xuanzang Biography* and *Herbi-Baari* (E 59), where the degree of grammaticalization, which appears as the addition of other suffixes, is important in showing both the morphological progress of the process and the spread of the aforementioned intra-linguistic change. The word *t(ä)ñrit(ä)g* seen in the opening lines of the *Köl Tigin Inscription* and *Bilge Kagan Inscription* (e.g., *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş türük b(i)lgä k(a)g(a)n* (KT G1 - BK K1) and *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş türk bilgä k(a)g(a)n* (BK D1 - BK G13), provides early evidence of this grammaticalization, suggesting that the process began during the Orkhon period. In these similitive constructions, the particle *täg* clearly functions denominal. All identified examples (except *körk mäniztägleri* in *HTVIII*) serve as adjectives.

In a language like Turkish, where word formation typically relies on derivational suffixes, such structures suggest an alternative pathway for lexical innovation. Therefore, it is possible to talk about derivation in Turkish in general, except for some morphological or morphosyntactical mechanisms such as compounding, copying, etc. The variety of grammaticalization types found in Old Uyghur texts may be attributed to the community's interactions with diverse cultural environments. When these constructions are viewed as results of internal linguistic evolution due to grammaticalization rather than borrowings from contact languages, the influence of analogy becomes evident. For instance, the expression *bir tæg* appears to parallel *birtäm*, which is formed using the suffix {+dAm}. Moreover, *täg*-based units often recall related collocations stored in the mental lexicon. The word *t(ä)ñrit(ä)g* carries the same meaning as *t(ä)ñridäm*, both deriving from the same root. Lexical elements with frequent collocational usage are more likely to undergo grammaticalization, transforming into new grammatical forms.

In conclusion, this study aims to show that in certain similitive constructions involving the particle *täg*, lexical units—though initially functioning independently with low coalescence and specificity—eventually evolve through semantic grammaticalization to become tightly integrated lexical elements with new grammatical functions. In addition, all phrases that the function words *täg* combine with various lexical elements have been lexicalized from the moment they emerged.

Giriş

Tarihî veriler ışığında Türklerin yazı ile ne zaman temas kurduklarını saptamak güç olsa da Türkçenin Türk Kağanlığı devri bengu taşlarından itibaren, zaman içinde doğrudan ya da dolaylı olarak etkileşimde bulunduğu çeşitli kültür çevrelerinden de beslenen tercüme, uyarlama veya özgün nitelikli tarihî metinlerle oldukça zengin bir edebiyat meydana getirdiğini söylemek mümkündür. Bu yönüyle Türkçe, dil içi değişimleri takip edebilmeye elverişli geniş bir dil malzemesi barındırmaktadır.

Diğer taraftan günümüzde, bahsi geçen zengin dil malzemesinin bir sonucu olarak tarihî metinlerde tespit edilebilen ancak köken, yapı, işlev, anlam, kullanım vb. bakımlardan hâlâ bulanık nitelikte olup Türklük bilimini meşgul eden birtakım hususlara rastlanmaktadır. Sorun teşkil eden bu hususlar, art ve eş zamanlı yaklaşımlar vasıtasıyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Kanaatimizce irdelenmeyi ve çözüme kavuşturulmayı bekleyen meselelerden biri de Türk Kağanlığı devri yazıtlarındaki *t(ä)g̃rit(ä)g* ibaresinde izlerine rastlanan, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ise birden çok örnekte karşımıza çıkan kimi benzetme kuruluşlarında *täg* edatının dil bilgiselleştirme¹ sonucu ad yapma² işlevini kazandığı yapılarıdır.

1. Dil Bilgiselleştirme Teorisi ve Anlamsal Dil Bilgiselleştirme

Yeni Gramerciler³ ve F. de Saussure'e göre; tüm dilsel değişimlerin ardında ses değişimi, örnekseme (analogy) ya da ödünçleme olmak üzere üç sebep bulunmaktadır.⁴ Ancak A. Meillet, bu üç kategoriden herhangi biriyle bağdaşmayan yeni bir dilsel değişim kategorisi tanımlamıştır: Grammaticalization 'dil bilgiselleştirme'. Ona göre, dil bilgiselleştirilmiş yapılar da tıpkı örneksemeye dayalı değişimler gibi doğrudan morfoloji ve söz dizimine etki eden dil içi değişimlerdir. Ancak dil bilgiselleştirilmiş yapılar, örneksemeye dayalı değişimlerin aksine dilde önceden var olan herhangi bir biçim-sözdizimsel yapıya dayanmamaktadır.⁵ Buradan hareketle Meillet'in dilsel değişimler için tanımladığı yeni yaklaşım olan dil bilgiselleştirmeyi, bir kural genellemesi olan örneksemeden ayrı tutmak istediği anlaşılmaktadır. Ancak bugünkü dil bilgiselleştirme çalışmalarında örnekseme, hem dil bilgiselleştirmeyi ortaya çıkaran bir neden hem de bir dil bilgiselleştirme mekanizması olarak kabul edilmektedir.⁶

Dil bilgiselleştirmeyi, en genel ifadeyle bir içerik sözcüğünün (content words) işlev sözcüğüne (function words) dönüşmesi olarak tanımlamak mümkündür. Bununla beraber dillerde içerik ve işlev sözcükleri olarak adlandırılan sözlüksel ve dil bilgisel kategorilerin yanında ne sözlüksel ne de dil bilgisel olarak tarif edilebilen kimi unsurlar karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple bazı dil birimlerinin kategorik olarak sözcük ile dil bilgisel unsur arasında yer aldığı, yarı sözlüksel ve yarı dil bilgisel kategorilerin niteliklerini taşıdığı, bu açıdan ayrı bir kategori meydana getirdiği kabul edilmektedir.⁷ Hâl böyleyken dil bilgiselleştirmeyi hem sözlüksel bir birimin dil bilgiselleştirilmesi hem de yarı dil bilgisel bir birimin daha fazla dil bilgiselleştirilmesini

¹İng. grammaticalization, grammaticization; Alm. grammatikalisierung; Fr. grammaticalisation.

²Dil bilgisi çalışmaları, ad soylu sözcükler ile fiil soylu sözcüklerden türetilen sözlüksel birimleri ayrı ayrı tasnif etmektedir. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında isimden (addan) isim (ad) yapım eki, isimden (addan) fiil (eylem) yapım eki veya fiilden (eylemden) isim (ad) yapım eki, fiilden (eylemden) fiil (eylem) yapım eki olarak ifade edilen bu husus, İngilizce terminolojide sırasıyla "denominal" ve "deverbal" olarak gösterilmektedir. Buna binaen bu çalışmada sözü edilen ayrıma göndermede bulunmak maksadıyla ad yapma (denominal) terimi tercih edilmiştir.

³İng. Neogrammarians, Alm. Junggrammatiker. Yeni Gramerciler 1870'lerden itibaren, dilbilimin salt tarihsel bir bilim olarak görülmesi üzerine ortaya çıkmış, A. Leskien, K. Brugman ve H. Osthoff gibi dilbilimciler çevresinde kurulan bir ekoldür. Bu dilbilimciler ses değişim yasalarının kesin nitelikli olduğu görüşünü benimseyerek kural dışı sayılan verileri genel bir kurala bağlamaya çalışmış ve karşılaştırmalı dilbilimin ulaştığı sonuçlara tarihsel ölçütler uygulamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (Multilingual, 2002), 223.

⁴Paul Kiparsky, "Grammaticalization as Optimization" in *Grammatical Change: Origins, Nature, Outcomes*, edited by Dianne Jonas, John Whitman and Andrew Garrett (Oxford University Press, 2011), 15.

⁵Kiparsky, "Grammaticalization as Optimization", 15.

⁶Olga Fischer, "An analogical approach to grammaticalization", in *Grammaticalization Current views and issues*, edited by Katerina Stathi, Elke Gehweiler, Ekkehard König (John Benjamins Publishing Company, 2010), 188.; Kiparsky, "Grammaticalization as Optimization", 23-25.

⁷Norbert Corver and Henk van Riemsdijk, *Semi-lexical Categories: The Function of Content Words and the Content of Function Words* (Mouton de Gruyter, 2001).

içine alan kapsamlı bir süreç olarak görmek makul olacaktır. Bu tanımlama, söz konusu sürecin “içerik sözcüğü” > “dil bilgisel birim” > “klitik” > “ek” şeklinde, kademeli ve tek yönlü (unidirectionality) olması gerektiğini beraberinde getirmektedir.⁸

Fakat böyle bir tutum, dil bilgiselleşmeyi yalnızca bağımsız sözlük birimlerin dil bilgisel işaretleyicilere dönüşmesi şeklinde salt biçim-sözdizimsel bir çerçeveye indirgeyebilir. Dil bilgiselleştirme doğası gereği anlamsal, yapısal ve işlevsel bir süreçtir.⁹ Bu bakımdan Lehmann terimi; anlam, söz dizimi ve ses bilgisinin etkileşim hâlinde olduğu kapsamlı bir süreç olarak değerlendirmekte ve dil bilgiselleşmeyi daha düşük dil bilgisi kategorilerinin daha yoğun dil bilgisi kategorilerine gelişmesi olarak ifade etmektedir.¹⁰ Meseleye benzer bir bakış açısıyla yaklaşan Heine ve Reh, dil bilgiselleşmeyi bir dil bilgisel unsurun sırasıyla anlamını, pragmatik niteliğini, sözdizimsel bağımsızlığını ve ses bilgisel içeriğini yitirdiği tekâmüli bir süreç olarak tanımlamaktadır.¹¹ Kuteva ve diğerlerine göre ise dil bilgiselleştirme esas olarak anlamsal bir süreçtir.¹²

Dil bilgiselleştirme çalışmalarına bakıldığında bu çalışmaların içeriğini kabaca fiil şekillerinin yardımcı fiillere ya da zaman işaretleyicilerine, edatların bağlaçlara veya hâl eklerine, cinsiyet adlarının gramatikal cinsiyetlere, işaret ya da kişi zamirlerinin ilgi yancümlesi işaretleyicilerine veya tanımlıklara dönüşmesi gibi daha çok biçim-sözdizimsel unsurların ve değişimlerin oluşturduğu görülmektedir.¹³

Buna ek olarak Kiparsky, ‘anlamsal dil bilgiselleştirme’ (semantic grammaticalization) terimini kullanarak dil bilgiselleşmenin yalnızca biçim-sözdizimsel bir görünümünden ibaret olmadığına vurgu yapmaktadır.¹⁴ Onun bu kapsamda İngilizce *with* edatının kategori değiştirmesi üzerine verdiği aşağıdaki örnekler, tarihî Türk dili alanlarında karşımıza çıkan benzetme yapılarındaki *täg* edatının dil bilgiselleştirme durumuyla özdeşleşmesi bakımından kayda değerdir. O, İngilizcede *with* edatının sırasıyla sociative (toplumsallık) → comitative (birliktelik) → instrumental (vasıta) → associative (ilişkisellik) şeklinde bir dizi hâl kategorisini kapsayacak biçimde dil bilgiselleştirmeye işaret etmektedir. Ona göre aşağıdaki **iv** numaralı cümlede *with* edatı morfolojik değil anlamsal bir dil bilgiselleştirmeye tâbi olmuştur.¹⁵

- i. Sociative: *John saw Fred with Mary* ‘John, Fred’i Mary ile gördü’
- ii. Comitative ‘birliktelik’: *John ate cheese with wine* ‘John, peyniri şarap ile [beraber] yedi.’
- iii. Instrumental ‘vasıta’: *John ate cheese with a fork* ‘John, peyniri çatalla yedi.’
- iv. Associative: *John ate cheese with care* ‘John, peyniri dikkatlice yedi.’

Buradan hareketle Kiparsky’nin yüzey yapıdaki birtakım unsurların bağımlılık dereceleri düşük, müstakil sözlüksel birimler olarak algılanmalarına rağmen fonolojik ve morfolojik bir görünüm sergilemeden dil bilgiselleşebildiklerine işaret ettiğini ileri sürmek mümkündür.

Dil bilgiselleştirme farklı aşamalarda başlayıp sonlanabilmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda bir dilsel birimin dil bilgiselleşip dil bilgiselleşmediğinden ziyade onun süreç boyunca sahip olduğu dil bilgisellik derecesi önem arz etmektedir.¹⁶ Bu bakımdan pek çok araştırmacı dil bilgiselleşmenin derecesini belirleyebilmek maksadıyla çeşitli ölçütler/aşamalar tanımlama yoluna gitmiştir. Lehmann’a göre herhangi bir dilsel birimin dil bilgisellik derecesi, onun özerklik (autonomy) seviyesiyle yakından ilişkilidir.¹⁷

⁸Terttu Nevalainen, “Three perspectives on grammaticalization: Lexico-grammar, corpora and historical sociolinguistics”, in *Corpus Approaches to Grammaticalization in English*, edited by Hans Lindquist, Christian Mair (John Benjamins Publishing Company, 2004), 5.

⁹Meltem Can, “Dilbilgiselleştirme ve Eski Uygurca Edatlar”, (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016), 33, Ulusal Tez Merkezi (443560).

¹⁰Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization* (Second, Revised Edition), vii.

¹¹Bernd Heine and Mechthild Reh, *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages* (Helmut Buske, 1984), 15.

¹²Tania Kuteva, et al., *World Lexicon of Grammaticalization* (Second, extensively revised and updated edition), (Cambridge University Press, 2019), 4.

¹³Lyle Campbell, *Historical Linguistics: An Introduction* (MIT Press, 1999), 239-240.

¹⁴Kiparsky, “Grammaticalization as Optimization”, 24.

¹⁵Kiparsky, “Grammaticalization as Optimization”, 24.

¹⁶Can, “Dilbilgiselleştirme ve Eski Uygurca Edatlar”, 38.

¹⁷Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization* (Second, Revised Edition), 110.

Özerklik seviyesi, birimin sözdizim bakımından yanındaki diğer ögelere göre sahip olduğu sözlüksel bütünlük (lexical integrity) derecesini ifade etmektedir. Bunun yanında Campbell, anlam ağarması (bleaching) ve sesbilgisel yıpranma (phonetic erosion)'nın dil bilgiselleşmede önemli birer aşama olduğunu belirtmektedir.¹⁸ Hopper; kategorisizleşme (decategorization), ayrılma (divergence), katmanlaşma (layering), özelleşme (specialization) gibi bir dizi ölçüt tanımlamaktadır.¹⁹ Heine ve Reh ise anlamsızlaşma (desemanticization), genişleme (expansion), basitleşme (simplification), kaynaşma (merger) gibi işlevsel; yer değiştirme (permutation), birleşme (compounding), klitikleşme (cliticization), ekleşme (affixation), fosilleşme (fossilization) gibi biçim-sözdizimsel ve uyma (adaptation), aşınma (erosion), erime (fusion), kayıp (loss) gibi sesbilgisel aşamalardan söz etmektedir.²⁰

Fakat dil bilgiselleşmeye neden olan etmenler ve dil bilgiselleşmiş görünüm; her bir örnek için kendine özgü, çok boyutlu ve karmaşık vaziyette olabilmektedir. Bu sebeple bahsi geçen ölçütler; herhangi bir dil bilgiselleşmiş unsurda aynı anda, kurallı bir vaziyette ve bir düzen dahilinde bulunmayabilir. Eski Uygur Türkçesi devri metinlerinde bu hususu doğrular nitelikte farklı tür ve seviyede dil bilgiselleşme örnekleri karşımıza çıkmaktadır.

Sondan eklemeli bir dil tipolojisi sergileyen Türkçede, genel eğilim olarak yeni bir kavram adı meydana getirmek için çoğu durumda yapım eklerine başvurulmaktadır. Bundan dolayı birleştirme, kopyalama vb. birkaç sözcük oluşturma yolu dışında Türkçede genel itibarıyla türetmeden söz edilmektedir. Ancak Eski Uygur Türkçesi devri metinlerinde bu genel eğilimin yanında, dil bilgiselleşme yoluyla da yeni sözlüksel birimler oluşturulduğu görülmektedir. Bu noktadan hareketle *bilig* ve *könül* sözlüksel birimlerinin kimi sözcüklerin ardına gelerek herhangi bir sesbilgisel ya da biçimbilgisel değişime uğramaksızın yalnızca anlamsal olarak dil bilgiselleştiği örnekler karşımıza çıkmaktadır: *az bilig* 'hırs, hırslılık', *öpkä bilig* 'kızgınlık', *kertgünç bilig* 'iman', *biligsiz bilig* 'cehalet'; *sevig könül* 'sevgi', *ikirçgü könül* 'kararsızlık', *amıl könül* 'sakin' vb.²¹ Bu örneklerin anlık oluşum, sıralı düzen ilişkileri, alışkanlık veya rastlantı gereği yan yana gelen sözlüksel birimler olmadıklarına dikkat edilmelidir.

Çeşitli kültürel çevrelerle sıkı bağlar kurmuş Uygurlardan geriye kalan metinlerde, kelime türetmedeki genel eğilimin dışına çıkan bu örneklerin nedenleri için doğal dil içi değişimden morfolojik ya da anlamsal kopyalara kadar bir dizi sebep ileri sürülebilir.

Kanaatimizce *bilig* ve *könül* sözcüklerinde görülen anlamsal dil bilgiselleşme durumuna benzer görünümlerden biri de aşağıda yer verileceği üzere kimi benzetme yapılarında *täg* edatının dil bilgiselleşme sonucu ad yapma işlevini kazandığı örneklerdir.

2. Benzetme Yapıları ve Eski Uygur Türkçesinde *täg* Edatlı Kuruluşlar

Benzetmeler iki farklı şeyi ortaklık gösterdikleri bir özellik, nitelik, davranış biçimi vb. bakımından karşılaştıran söz öbekleri olarak tanımlanır.²² Benzetme yapılarında benzetme, tesadüfi olmaktan çok kasten seçilmiş kavramlar aracılığıyla yapılmaktadır. Benzerliğe konu edilen nesne ya da kavramın ise tüm özelliklerinden ziyade öne çıkan, onu diğer nesne ve kavramlardan ayıran ve tasnif edilmesine yarayan nitelikleri esas alınmaktadır. *Word Lexicon of Grammaticalization* adlı çalışmaya göre; dünya dillerinde benzetme yapıları (similative) tümleyici (complementizer), dil adlandırma (glottonym/linguonym), zorunluluk (necessity), amaç (purpose), görelilik (accord), alıntılama (quotative) gibi bir takım anlamsal ve işlevsel yapıları ifade etmede rol almaktadır.²³

¹⁸Campbell, *Historical Linguistics: An Introduction*, 238.

¹⁹Paul Hopper, "On Some Principles of Grammaticalization", in *Approaches to Grammaticalization* (I vols.), edited by Elizabeth Closs Traugott, Heine Bernd (John Benjamins Publishing Company, 1991), 22.

²⁰Heine and Reh, *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*, 16-17.

²¹Ablet Semet, "Uygurcada Terim Yapma Tekniği Üzerine Gözlemler", *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri* (4-6 Haziran 2011) içinde, ed. Mustafa S. Kaçalın. (TDK Yay., 2022), 21-22.

²²Andrew Ortony, *Metaphor and Thought* (Cambridge University Press, 1993), 344.

²³Kuteva, et al., *World Lexicon of Grammaticalization* (Second, extensively revised and updated edition), 397-403.

Bununla birlikte benzetme yapılarının kimi dillerde hâl kategorisi çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir. İngilizce alan yazınında *similative case* veya *semblative case* olarak ifade edilen bu yapıların çeşitli edat, önek ya da sonekler vasıtasıyla kurulduğu görülmektedir.²⁴ Ağca, tarihî Türk dili alanlarında benzetme ilgisinin biçimbirimsel, sözcüksel ve sözdizimsel olmak üzere üç şekilde kurulduğunu varsaymaktadır.²⁵ Türkçenin hâl kategorilerinin çoğunlukla bağımlı biçimbirimler vasıtasıyla meydana getirildiği göz önünde bulundurulduğunda, Ağca'nın biçimbirimsel benzetme olarak ifade ettiği kuruluşlar benzetme hâli (*similative case*) olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda Erdal da Eski Türkçe devrinde on iki hâl kategorisinden biri olarak “*similative*” hâle işaret etmektedir.²⁶ O, Eski Türkçe devri metinlerinde similitif yapıların {+slg}, {+dAm}, {+mAn}, {+lAyU} ve {+çA} bağımlı biçimbirimleri ve *täg* edatı vasıtasıyla karşılandığını dile getirmektedir.²⁷ Tokyürek ise sözü edilen yapılarda {+llg} bağımlı biçimbirimi ile *montag* ve *osuglug* gibi farklı türden sözlüksel birimlerin de işlev gördüğünü belirtmektedir.²⁸ Buradan anlaşılabacağı üzere Eski Türkçe devrinde benzetme yapılarının ekli ve edatlı olmak üzere iki şekilde ifade edildiği söylenebilir.

Eski Türkçe devrinde *täg* edatı vasıtasıyla kurulan benzetme yapılarında esas itibarıyla dört ögenin görev aldığı varsayılabilir. Bu dört öge klasik literatürde benzeyen (İng. tenor/topic/target), benzetilen (İng. vehicle/source), benzetme yönü (İng. ground) ve benzetme edatı (İng. postposition) olarak ifade edilmektedir.²⁹ Buna göre Eski Türkçede edatlı ve eksiltisiz bir benzetme yapısı şöyle formüle edilebilir:

ad öbeği	edat	nitelik	ad öbeği
<i>yaŋı toɣmıŋ kün täŋri</i>	<i>täg</i>	<i>yalınlıg körklä</i>	<i>yarukuŋuz</i>
‘yeni doğmuş güneş’	‘gibi’	‘parlak (ve) güzel’	‘ışığınız’

Dil bilgiselleşmeyi hem sözlüksel bir birimin dil bilgiselleşmesi, hem yarı dil bilgisel bir birimin daha fazla dil bilgiselleşmesini açıklayan kapsamlı bir süreç olarak tanımladığımızda, benzetme yapılarında karşımıza çıkan *täg* edatının da böyle bir sürece maruz kalması olasıdır. Nitekim Erdal, Eski Uygur Türkçesindeki kimi örneklerde *täg* edatının sıfat ya da adlarla eşdizimlendiği ayrı bir kullanımına dikkat çekmiştir. Ona göre; *bäliŋ täg ~ bälindäk* ‘korkunç’ sözcüğü bu duruma örnek teşkil etmektedir. Erdal, bu yapılarda *täg* edatının ne yapım eki (formative) ne de çekim eki (inflectional ending) işlevinde olduğunu dile getirmektedir.³⁰ Benzer şekilde edatın işlevindeki değişmeye HTVIII’de yer alan *körk mäniztägläri* ifadesinin açıklamalar kısmında da dikkat çekilmektedir. Buna göre; *täg* ‘gibi’ edatıyla kurulan bu ifadede *täg*’in “adnominal” işlevde sık sık kullanılabiliyor olması, gönderimde bulunduğu adın zaman zaman atlanmasına ve onun bir sonek hâline gelmesine yol açmaktadır.³¹

2.1. Anlamsal Dil Bilgiselleşme Bağlamında *täg* Edatlı Örnekler

Anlamsal dil bilgiselleşmeyi; bağımlılık dereceleri düşük, müstakil sözlüksel birimler olarak algılanan yüzey yapıdaki birtakım unsurların fonolojik ve morfolojik bir görünüm sergilemeden dil bilgiselleşebildikleri bir süreç olarak tanımlamak mümkündür. Buna binaen *täg* edatının dil bilgiselleştiği örnekler bir tür metaforlaşma olarak algılanabilmektedir. Nitekim Kıran ve Eziler Kıran, benzetme ile metafor arasındaki ilişkiyi “Benzetmede sözü edilen öge ile onun gösterdiği imge karşılaştırılırken metafora imge nesnenin

²⁴ Avrupa dillerindeki yapılar için bk. Martin Haspelmath and Oda Buchholz. “Equative and similative constructions in the languages of Europe”, in *Adverbial Constructions in The Languages of Europe*, ed. J. van der Auwera, (De Gruyter 1998), 313-334. Avustralya dillerindeki sözü edilen yapılar için bk. Jane Simpson. “Semantic Case”, in *The Oxford Guide to Australian Languages*, (Oxford University Press 2023), 241-242.

²⁵ Ferruh Ağca “Kutadgu Bilig’de Geçen Benzetme Edatları ve sanı ‘gibi’ Edatı”, *Yeni Türkiye* 1, no. 105, (2019): 102.

²⁶ Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (Brill Handbook of Oriental Studies, 2004), 380.

²⁷ Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II* (Otto Harrassowitz, 1991), 67; Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 380.

²⁸ Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde Benzetme Unsurları”, III. *Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu* (5-6 Mart 2009) içinde, (Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2010), 249-251.

²⁹ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (TDK Yay., 2005), 406.

³⁰ Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II*, 67.

³¹ VATEC, erişim 17 Ocak, 2025, https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Xuanzang-Biographie_VIII.htm.

yerine geçer.” şeklinde ifade etmektedir.³² Bu da bahsi geçen durumun şu şekilde seyrettiğini sezdirmektedir:

ad öbeği	edat	nitelik	ad öbeği
<i>sırıçga</i>	<i>täg</i>	Ø←	<i>ätöz</i>
<i>tütün</i>	<i>täg</i>	Ø←	<i>bälgülär</i>
<i>ört yalın</i>	<i>täg</i>	Ø←	<i>tr(i)jul</i>
<i>ög kañ</i>	<i>täg</i>	Ø←	<i>äçim</i>

Fakat aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere mevcut yapıların altında yatan sebebi izah etme noktasında metaforlaşma bütüncül bir gerekçe sunmamaktadır. Örneğin *bäliñtäg* ‘korkunç’ veya *ärdöktäg* ‘olduğu gibi olan’ örnekleri için anlamsal dil bilgiselleştirme öncesi edatlı ve eksiltisiz bir benzetme yapısı varsayıldığında metaforlaşmadan söz etmek oldukça güçtür. Bu durum *täg*’in {-gU} ve {-gULUK} sıfat-fiil biçimbirimleri vasıtasıyla kalıcı adlar meydana getirdiği ve üzerine isim işletme ekleri gibi bağımlı biçimleri alabildiği örnekler için de geçerlidir.

Aşağıda anlamsal dil bilgiselleştirmeye konu olabilecek örnekler kavramsal karşılıklarıyla beraber tasnif edilmiştir.

2.1.1. İsim + *täg* Şeklindeki Yapılar

Burada *täg*’in müstakil sözcüklerle ilişki kurarak anlamsal dil bilgiselleştirme bağlamında iliştiği sözcükten yeni adlar meydana getirdiği görülecektir.

***bir täg* ‘eşit, denk, aynı, farksız’:** Kullanım sıklığı bakımından Eski Uygur Türkçesi metinlerinde anlamsal dil bilgiselleştirme bağlamında en sık tesadüf edilen örnektir. Genel itibarıyla ‘eşit, denk, aynı, farksız’ anlamlarına gelse de AY(S)I ve AY(S)III’ten alınan aşağıdaki iki örnekte ‘ayrısız’ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, sözcüğün sözlükselleşmesinin ardından anlam genişlemesine uğradığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

kamag burkanlar ätözläri barça bir täg ärürlär ‘Bütün Budaların vücutları tamamen aynı, **ayrım-sız**³³dır.’ (AY(S)I. 132 1429/1430).

ançulayu y(ä)mä öñrä ärtmiş ödtäki tınl(ı)glarñıñ kılı tüketmiş buyanlarıña kin käligmä ödtäki tınl(ı)glarñıñ kılğuluk buyanlarıña alkuka barça bir täg äyin ögürär m(ä)n sevinür m(ä)n. ‘Böylece canlıların geçmişte işlediği sevapları ile gelecekte işleyeceği sevaplarına tümüne aynı, **ayrısız**, eşit sevinirim.’ (AY(S)III. 232-233 4568/4574).

...bo iki k(i)şiniñ ädgü kılınçı bir täg tüz adroksuz [titi]r. ‘Bu iki kişinin sevabı birbirine **denk**, benzer ve birbirinden farksızdır.’ (Kuanşi. 60-61 090/094).

burhanlar kop ödün alku beş ajun tınl(ı)glarka tüzü tıdırsız y(a)rlukançuçı köñüllüg bolurlar ögmişkä y(ä)mä sävinmädin yermişkä y(ä)me yerinmädin ikigükä barça bir täg ädgülüg bolurlar. ‘Budalar bütün beş varlık şeklindeki canlılara (karşı) tam anlamıyla sonsuz merhametli olurlar. Övene sevinmeden kötüleyene de kızmadan her ikisine de tamamen **aynı** (şekilde) iyi davranırlar. (DKPAM. 117 1641/1647).

ötrü ol m(a)hap(a)dme elig bağ burhan kutıña tavrani közüñürtä nirvan osuglug amrılmış äriğin turulmuş köñilin alku tınl(ı)glarka bir täg y(a)[r]lukançuçı köñül turgurup... Sonra Hükümdar Mahâpadmâ Buda kutsallığı için gayret edip görünüşte Nirvanaya ulaşmış gibi sakin davranışlarla (ve) durulmuş gönülle bütün canlılara **aynı** merhameti besleyip...(DKPAM. 217 4509/4513).

³²Zeynel Kiran ve Ayşe Eziler Kiran, *Dilbilime Giriş* (Seçkin Yay., 2006), 351.

³³İfadenin anlamının AY(S)III’te yer alan *kamag bügü biliglig burkanların adırsız bir täg tözi tüpi titir...* ifadesinden hareketle ‘farklı olmayan, farksız, ayrısız’ şeklinde olması da muhtemeldir. Nitekim çalışmada Wilkens, *adırsız* sözcüğüne ‘farklı olmayan, farksız, ayrısız’ karşılığını vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 12.

alku akıglıg noml(a)r bir täg bir bilip öçmäklig mü ol ‘Bütün asrâvalı dharmalar **aynı** ve bir bilip sönmeli midir?’ (Üİ. 45 110a 6).

bo tıltagın kiginçi bolarnıñ adırt öñi ärür bir täg ärmäz. ‘Bu sebeple bunların cevabı farklıdır, **aynı** değildir.’ (Üİ. 61 123a 12/13).

sanı ärsär tokuzar yüz kata bir täg tüz yorır. ‘Sayısına gelince her biri dokuz yüz defa **eşit** şekilde hareket eder.’ (UTot. 122 559).

tınl(ı)g adkaklıg täñ köñül ärsär k(a)ltı ämgäksiz mänjisiz tınl(ı)glar üzä biligsiz sakınçın ketärip mänjilig tınl(ı)glar üzä azlanmak sakınçın ketärip kamagunu bir täg täñ tüz alku ämgäklärintin özgürgalı küsämäk ärür. ‘Canlıya bağlı denk gönül ise ızdırapsız ve huzursuz canlılardaki cehalet düşüncesini giderip ızdıraplı canlılardaki öfke düşüncesini giderip hepsini **aynı**, eşit, denk (şekilde) bütün ızdıraplardan kurtarmayı istemektir.’ (AY(S)IV. 318 7308/7316).

äjilki özüg yadıg bir täg täg tüp tüz körtäçi kamagta yorıtacı atl(ı)g ärdöktäg tözün. ‘Birincisi kendini ve başkasını, **eşit** ve tamamıyla dümdüz [orantılı] görerek her yerde yürüyecek (her yere yayılması) adlı olduğu gibi olan esas.’ (AY(S)IV. 300 6770/6773).

alku burkanların ätözläri bir täg öñi ärmäz bir tözlük titirlär. ‘Bütün Budaların vücutları **aynı**, çok farklı değil ve bir örnektir.’ (AY(S)II. 177 2832/2834).

ol kim kamag m(a)habutlar bir täg äzüük titirlär ilkisizdä bar ärmäz ‘Ki bütün mahäbhütler, **aynı** (şekilde) aldatmaca gibidir, başlangıçta yokturlar.’ (AY(S)V. 398 9809/9812).

amtı bo kuvragta bir täg ädrämliglär kaltı kidin täg tit(i)r ‘Şimdi bu cemaatte **eşit** (derecede) erdemli olanlar (yani rahipler ve rahibeler) bir çarşı kadar kalabalıktır.’ (VATEC (HTVIII) 1347/1349).

aç kız başlap üç törlüg yavız adalar amtık(ı)ya ok tavrak bagup amrılıp arka kamag beş ażun tınl(ı)glar uguşı alasız bir täg mänjilig bolzunlar ‘Açlık ve kıtlıktan başlamak üzere üç çeşit büyük sıkıntı şimdi hızlıca ortadan kalkıp tüm beş varlık alemindeki canlılar topluluğu tam ve **eşit** mutluluğa ersinler’ (BTXIII. 171 47 15/18).

Daha önce belirtildiği üzere Erdal, Eski Türkçe devri metinlerinde similitif ifadelerin {+slg}, {+dAm}, {+mAn}, {+lAyU} ve {+çA} bağımlı biçimbirimleri vasıtasıyla karşılandığını dile getirmektedir.³⁴ Erdal’ın {+dAm} bağımlı biçimbirimi hakkında verdiği örnekler arasında *birtäm* (< bir+dem) sözcüğüne rastlanmaktadır. Wilkens, çalışmasında *birtäm* sözcüğüne ‘bütün, büsbütün, tamamen’ karşılığını vermektedir.³⁵ Aşağıdaki iki örnekte *täg* ile kurulan *bir täg* sözlüksel birimi, {+dAm} bağımlı biçimbirimi vasıtasıyla kurulan *birtäm* ile aynı anlamı taşımaktadır. Bu durum mevcut yapılarda benzer kategorik kuruluşlar meydana getirmelerine binaen anlamsal bir örneklemenin varlığına işaret etmektedir. Mevcut örnekler örneklemenin, hem dil bilgiselleşmeyi ortaya çıkaran bir neden hem de bir dil bilgiselleşme mekanizması olarak kabul edildiği günümüz çalışmaları desteklemektedir.

iki mänjüleriñ taplagıñta arkalaşıp bir täg öñi öñi küni üzä tägdilär ‘İki sonsuzluk (Buda yaradılışı üzerine Di-lun ekolünün birbirine karşı çıkan iki öğretisi) ekolünde gruplaşıp **tamamen** farklı kıskançık(lar) ile (birbirlerine) zarar verdiler.’ (VATEC (HTVII) 1702/1704).

³⁴Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II*, 67.; Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 380.

³⁵Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 180.

*amti yana nomlug savka katılmakları üzä bir **täg** uvutlug ıyatlıg boltılar* ‘Artık Dharma yoluna katıldıkları için **tamamen** edepli, terbiyeli oldular.’ (VATEC (HTVIII) 1331/1333).

sakıg *täg* ‘asılsız’: Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *sakıg* sözcüğü ‘şüphe, serap, sihir, aldanma’ anlamındadır.³⁶

*suv mahabud oodka siñmāk üzä til agız kurıp tiltä kara çizig bolur içtin sıgar **sakıg *täg*** irü bālgü bolur.*
‘Su elementi ateşe doğru ilerledikçe dil ve ağız kurur, dilde siyah çizgi(ler) ortaya çıkar. İçeriden **asılsız** alâmet(ler) belirir.’ (UTot. 84 263/265).

sırıçga *täg* ‘berrak, duru’: Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *sırıçga* sözcüğü ‘cam, kristal’ anlamındadır.³⁷ TTV’den alınan aşağıdaki cümlede *sırıçga *täg** ifadesi *süzök* ‘temiz, duru, berrak’³⁸ ve *arig* ‘temiz, arı, duru, berrak, ışıltılı’³⁹ sözcükleriyle bir üçleme meydana getirmiştir. Eski Uygur Türkçesinde çeşitli formlardan kurulu yapılarla içerik sözcüklerinin anlamlarının metin içinde verilmesine dayalı bir sözlükçülük anlayışının olduğu bilinmektedir. Nalbant ve Ağca’ya göre bu yöntem “metin içi sözlükçülük” olarak ifade edilmektedir.⁴⁰ Bu sebeple aşağıdaki cümlede yer alan üçlemeyi oluşturan yapıların anlamsal olarak özdeş olduğu düşünülmelidir.

*süzök arig **sırıçga *täg*** üç miñ ulug miñ yertinçü yer suw ulatı ontun sıgarı burhanlar uluşıña *tägi* alku
ätöz üzä közünmişin sakınmış k(ä)rgäk.* ‘Temiz, saf, **berrak** bir beden ile üç bin ulu bin yeryüzü(ne) ve on
tarafındaki Budalar ülkesine kadar göründüğünü düşünmeli.’ (TTV. 326 24/27).

t(ä)ñri *täg* ‘mukaddes, kutsal’: Eski Türkçe devrinde *t(ä)ñri* sözcüğü “tanrı, ilah; gök, gökyüzü; ilahî, mukaddes; saygıdeğer” gibi bir dizi anlama sahiptir.⁴¹ Şirin bunlara ek olarak sözcüğe ‘haşmetmeap, majeste’ karşılıklarını vermeyi uygun görmüştür.⁴² Bu anlam genişliği, sözcüğün temel anlamının yanı sıra, kavram alanına uygun öteki anlamlarını sonradan kazandığını göstermektedir. Sözcüğün temel ve ikincil anlamlarının varlığı, *t(ä)ñri *täg** ifadesinde yer alan *t(ä)ñri* sözcüğünün ‘tanrı, ilah’ ya da ‘ilahî, mukaddes’ anlamlarından hangisine sahip olduğu noktasında belirsizliğe sebep olmaktadır. Şayet *t(ä)ñri *täg** ifadesinde yer alan *t(ä)ñri* sözcüğü ‘ilahî, mukaddes’ anlamındaysa *täg*’in bu örneklerde pekiştirme enklitiği işlevinde olduğu öne sürülebilir.

*t(ä)ñrim nä muñ tak boltı kim ant(a)g **t(ä)ñri *täg* ärd(i)ni *täg*** ögükünüzni ölüm yerinä ıdırsız.* ‘Efendim;
mukaddes, değerli evladınızı ölüm(cül) yere göndermeniz için nasıl bir dert tasa oldu?’ (KP. 43 XXVI).

t(ä)ñri *täg amrak bāgim(i)zä bo bir tınl(ı)gnıñ isig özin satgın alıp biziñ özümüzni barça urunçak yegäy siz.*
‘Ey **mukaddes** (ve) sevgili beyimiz! Bu canlının hayatını satın alarak bizim yaşamımızı tamamen tehlikeye atacaksınız.’ (DKPAM. 173 3187/3190).

*ötrü anası p(a)rçapati hatun oğlının adrlıma(ı)g ämgäkin kogşap barıp t[e]ginkä inçä tep tedi **t(ä)ñri *täg*** tözün amrak ogluma nä iş işlägäli ugrayuk sän...* ‘Sonra annesi Kraliçe Prajāpatī oğlundan ayrılmak ıstırasıyla zayıflamış (bir hâlde) varıp prense şöyle dedi: Ey **mukaddes**, soylu, sevgili oğlum! Ne yapmayı planladın?’ (DKPAM. 212 4356/4362).

³⁶Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 574.

³⁷Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 610.

³⁸Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 639.

³⁹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 59.

⁴⁰Mehmet Vefa Nalbant ve Mustafa Ağca, “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinin Sözlükselliği ve Sözlük Yöntemi: Metin İçi Sözlük” *Türkbilgi*, no. 39, (2020).

⁴¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 694.

⁴²Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* (TDK Yay., 2016), 379.

Ayrıca tıpkı *bir täg ~ birtäm* (< bir+dem) sözlüksel birimlerinde olduğu gibi *t(ä)ñri täg* ifadesi için de benzer bir paralellikten bahsetmek mümkündür. *täg* ile kurulan *t(ä)ñri täg* sözlüksel birimi, {+dAm} bağımlı biçimbirimi vasıtasıyla kurulan *t(ä)ñridäm* ‘tanrısal, göksel, ilahî, semavi’⁴³ sözcüğü ile aynı anlamı taşımaktadır. Bu durum mevcut yapılarda da benzer kategorik kuruluşlar meydana getirmelerine binaen anlamsal bir örneksemenin varlığına işaret etmektedir.

tütün täg ‘bulanık’: Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tütün* sözcüğü ‘duman, pus, buhar’ anlamındadır.⁴⁴ Ayrıca Caferoğlu’na göre sözcük “mesken sayımında alınan bir vergi” karşılığına da sahiptir.⁴⁵

taştın sıgarkı bälğüsü ärsär yüüz utru yilvi okşatı tütün täg bälğülär kargäklämärsär ymä katun bälğürür közünür. ‘Dış taraftaki alametlere gelince şöyledir: Yüzün önünde sihire, yanılsamaya benzeyen **bulanık** alametler zarurî olmasa da yine de tekrar tekrar zuhur eder, görünürler.’ (UTot. 170 1114/1117).

2.1.2. İkileme + *täg* Şeklindeki Yapılar

Taranan metinlerde karşımıza çıkan örnekler, *täg*’in yalnızca müstakil sözcüklere değil *ört yalın*, *ög kañ* ve *yilvi kömân* gibi ikileme kuruluşundaki söz öbekleri üzerine de gelebildiğini göstermektedir.

ög kañ täg ‘öz, üvey olmayan’: Bu örnekte aşağıdakilerin aksine zıt anlamlı sözcüklerin kullanıldığı bir ikileme türü görülmektedir. Eski Türkçede *ög* sözcüğü ‘anne’⁴⁶ anlamındayken *kañ* sözcüğü ise ‘baba’⁴⁷ anlamındadır. Tıpkı *ana ata ~ ata ana* ‘ebeveyn, ana baba’ sözlüksel birimlerinde olduğu gibi *ög kañ* ikilemesi de Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ‘ebeveyn, ana baba’ anlamına gelmektedir.⁴⁸

ög kañ täg eçim sıntar selikä bo maytrı(sm)it nom bititgäli ötüntümüz ärti. ‘Öz ağabeyim Sıntar Selî’ye bu din kitabını Maytrisimit’i yazmasını rica ettik.’ (MaitrSen. 39 2 9/12).

ört yalın täg ‘parlak’: Yakın anlamlı sözcüklerle kurulmuş bir ikileme olan *ört yalın* ifadesine Wilkens, ‘alev’ karşılığını vermektedir.⁴⁹ *ört yalın täg* ifadesinin anlamsal karşılığı olan parlaklıkla ilişkisini DKPAM’dan alınan şu cümleden de görmek mümkündür: [... *yalın*] *täg közi karakı yalınayü tägzintürüp..* (DKPAM. 190 3712/3713). Bu cümlede geçen *yalına-* fiili, Eski Uygur Türkçesinde ‘parlamak, parıldamak, ışıldamak’ anlamlarına gelmektedir.⁵⁰

ötrü ol yäklär ç(a)ştane elig bägñiñ monçulayu küçlüg yavlak savın eşidip övkälärintä ötgürü artukrak bulğanıp anta ok yäklär oy[unı]n oynayu bödiyü yırlayu ayalarn yapınıp sıçganakların tutunup oot öñlüg kıpkızıl saçların artlarınta ıdıp ört yalın täg tr(i)jul badruk v(a)jirl(ı)g tokımak eliglärindä tuta ç(a)ştane elig bägig sançgalı urgalı kılınıp... ‘Hükümdar Caştana’nın bu derece hiddetli (ve) haşin sözlerini duyan şeytanların öfkelerinden dolayı çok fazla canları sıkıldı. Hemen oyunlarını oynayarak dans ederek şarkı söyleyerek yumruklarını (sıkıtlar). Adalelerini sıkarak sertleştirip ateş renkli kızıl saçlarını sırtlarına salıverdiler. **Parlak** üç dişli mızrak, teber (ve) elmastan yapılmış (sert) gürzleri ellerine aldılar. (DKPAM. 184 3515/3524).

ança sözlöp ört yalın täg y(i)ti kılıcın elgintä tuta yäklär tapa yakın sikrip içkärü kirti. ‘Bu şekilde konuşup **parlak** (ve) keskin kılıcını elinde tutarak şeytanlara doğru yaklaşp şıçrayarak aralarına girdi.’ (DKPAM. 186 3571/3573).

⁴³Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*, 698.

⁴⁴Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*, 778.

⁴⁵Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (TD Yay., 1968), 260.

⁴⁶Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 99.

⁴⁷Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 630.

⁴⁸Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*, 523.

⁴⁹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*, 541.

⁵⁰Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*, 857.

yilvi kömân tæg ‘hayalî’: Yakın anlamlı sözcüklerle kurulmuş bir diğer ikileme olan *yilvi kömân* söz öbeğine ise Wilkens, ‘büyü görünüşü, hayal, kuruntu, aldatıcı görünüş, büyü’ karşılığını vermektedir.⁵¹

ög karınnıñ kapıgın bāklāgūluk al altag ārsār beş törlüg ārūr ög kañnı bahşı sakınmak öz pınsunnı sakınmak yaruk yaşuk sakınmak yilvi kömân tæg sakınmak ömāk kūsāmāk üzā bāklāmāk ārūr ‘Rahmin kapısını kilitleyecek yöntem ise beş türdür: Anne babayı öğretmen olarak düşünmek, kendi Devatāsını düşünmek, aydınlığı düşünmek, **hayalî**⁵² (şekilde) düşünme ve rızayla terbiye olmaktır. (UTot. 72 179/183).

2.1.3. İsim (< fiil + {-gU}/{-gULUK}) + *tæg* Şeklindeki Yapılar

Kimi örneklerde *tæg*’in sıfat-fiil biçimbirimleri vasıtasıyla adlaştırılmış sözcüklerin üzerine geldiği görülmektedir. Bu örneklerde {-gU} ve {-gULUK} sıfat-fiil biçimbirimleri isim-fiil işlevinde kullanılmakta ve kalıcı adlar meydana getirmektedir. Nitekim Tekin, {-gULUK} biçimbirimini fiilden isim yapan ekler bahsinde ele almış ve onun eylem adları türeten bir biçimbirim olduğunu dile getirmiştir.⁵³

tæg’in {-gU} ve {-gULUK} sıfat-fiil biçimbirimleri vasıtasıyla kalıcı adlar meydana getirdiği bu örnekler, edatlı ve eksiltisiz bir benzetme yapısı tasarlandığında sözü edilen yapıların altında yatan sebebin metaforlaşma olmadığını kanıtlar niteliktedir. Nitekim aşağıdaki örnekler birer metaforlaşma olarak düşünüldüğünde dil bilgisellik dışı bir durum ortaya çıkar: **korkgu tæg** *yañku ün* *‘korku gibi [...] (bir) ses’, **yarsıguluk tæg** *yavız yıd* *‘iğrenç gibi [...], kötü koku’ vb.

korkgu tæg ‘korkunç, korkutucu’: Sözlüksel birimin, *kork-* ‘korkmak, birinden ya da bir şeyden ürkmek’⁵⁴ fiili üzerine {-gU} sıfat-fiil eki ve *tæg* işlev sözcüğünün gelmesiyle oluştuğu görülmektedir.

korkgu tæg *yañku ün eşidilti yağız yer titrādi*. ‘**korkunç** (bir) ses, feryat işitildi, yeryüzü sallandı.’ (DKPAM. 71 0355/0356).

ol pr(a)tapan atlag tamuda korkgu tæg iki ulug işiçlār bar. ‘O Prātapana cehenneminde **korkunç** iki büyük kazan var.’ (DKPAM. 87 0829/0830).

anta ötrü ol [atava]ke yāk korkgu tæg y(a)vlak katıg [ünin] kıkırtı alakırtı. ‘Bunun üzerine şeytan Ātavaka, **korkunç** sert sesiyle bağırıp haykırdı.’ (DKPAM. 153 2613/2615).

taplamagu tæg ‘istenmeyen, can sıkıcı, nahoş’: Sözlüksel birimin, *tapla-* ‘onaylamak, kabul etmek, hoşuna gitmek, tercih etmek, istemek vb.’⁵⁵ fiilinin olumsuzu üzerine {-gU} sıfat-fiil eki ve *tæg* işlev sözcüğünün gelmesiyle oluştuğu görülmektedir.

kim kayu kişi ... taplamagu tæg savlarıg sözlāgüçi ārsārlār **‘istenmeyen** sözleri söyleyen kişiler ise’ (MaitrHami. 47 17/21).

ugu tæg ‘mümkün, kabil, yapılabilir’: Sözlüksel birimin, *u-* ‘-abilmek, muktedir olmak’⁵⁶ fiili üzerine {-gU} sıfat-fiil eki ve *tæg* işlev sözcüğünün gelmesiyle oluştuğu görülmektedir.

bo savag ayıtma sözlāgāli ugu tæg ārmāz ‘Bu sözü sormayın, söylemek **mümkün** değildir.’ (VATEC (UPF) 22/24):

⁵¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 541.

⁵²İfadenin anlamının AY(S)IV’te yer alan *bilignıñ ye[lvi] kömân tæg tısız ornagsız tözlugin...* ifadesinden hareketle ‘geçici’, ‘fani’ şeklinde olması da muhtemeldir. Nitekim Wilkins, *tısız ornagsız* ifadesine ‘geçici, fani, kararsız’ anlamlarını vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 716.

⁵³Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (TDK Yay., 2010), 91.

⁵⁴Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 651.

⁵⁵Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 675.

⁵⁶Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 2.

yaragu *täg* 'yaraşır, uygun': Sözlüksel birimin, *yara-* 'uygun olmak, münasip olmak, yakışmak, yaramak, faydası olmak, başarılı olmak'⁵⁷ fiili üzerine {-gU} sıfat-fiil eki ve *täg* işlev sözcüğünün gelmesiyle oluştuğu görülmektedir.

*ol k(a)ražalar b[arça] yüz körklä ärmäz üčün anın han kántü özi ayıp küüntä tiktürgäli köñülk[ä] yaragu *täg* körklä bolzun tep yinçgä semäklättürüp kaç yılda temin bütmiş ärdi.* 'O rahip cüppelerinin tamamı uygun ve güzel olmadığı için hükümdar bu giysiyi gönlüne **yaraşır** ve güzel olsun diye bizzat kendi iç sarayında hemen diktirmeyi düşündü. Ancak o kadar yıl sonra bitirilebildi.' (VATEC (HTVII). 641/648).

mäñizätgülük *täg* 'karşılaştırılabilir, mukayese edilebilir': Sözlüksel birimin *mäñizät-* 'karşılaştırmak'⁵⁸ fiilinin üzerine {-gULUK} sıfat-fiil eki ve *täg* işlev sözcüğünün gelmesiyle oluştuğu görülmektedir.

*ol y(i)me baranas balıkda kut t(e)ñrisiñe mäñizätgülük *täg* br(a)hmadate atl(i)g elig han bağ bar ärti.* 'Yine o Bārānas (adlı) memlekette, saadet Tanrısıyla **mukayese edilebilir** Brahmadatta adlı (bir) hükümdar vardı.' (DKPAM. 171 3106/3108).

*t(ä)ñri hatunlarıña mäñizätgülük *täg* küüntäki kurıg kırkınların ıdalap...* 'Tanrı hanımlarıyla **mukayese edilebilir** haremdeki ince zarif cariyeleri bırakıp...' (DKPAM. 219 4566/4567).

yarsıguluk *täg* 'tikindirici, tiksinti verici': Sözlüksel birimin *yarsı-* 'iğrenmek',⁵⁹ fiili üzerine {-gULUK} sıfat-fiil eki ve *täg* işlev sözcüğünün gelmesiyle oluştuğu görülmektedir.

*näçädä ölsär anta ok ölüg ätözintin yarsıguluk *täg* yavız yıd ünüp ötgürü ögi kañı barça yerip yarsıp titip ıdalap ırak tüzärlär...* 'Ölür ölmez cesedinden **tiksindirici**, kötü kokular yayıldığı için anası, babası (hemen) herkes tiksiniyor iğrenerek (onu) terk edip uzağa kaçarlar.' (DKPAM. 161 2847/2849).

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *täg*'in fiil + {-gU} ve fiil + {-gULUK} şeklinde kurulmuş sözlüksel birimlerin üzerine geldiği ifadelerin bunlarla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda sözü edilen yapıların bağımsız birer sözlüksel birim olduklarına işaret etmesi ve anlamsal dil bilgiselleşme neticesinde kazandıkları kavramsal karşılıklarının bir sözlükte tanıklanması bakımından Wilkens'in çalışmasındaki şu örnekler kayda değerdir:

*bolgu *täg* 'yetenekli'*⁶⁰; *çıdagu *täg* 'becerikli'*⁶¹; *eñsürätgü *täg* 'endişe verici, nahoş, rahatsız edici'*⁶²; *kılmağü *täg* 'olanaksız, imkânsız, uygulanması imkânsız'*⁶³; *särgü *täg* 'tolere edilebilir, katlanılabilir, çekilir'*⁶⁴; *umagu *täg* 'dayanılmaz'*⁶⁵ ve *yarsıgu *täg* 'iğrenç, tiksinti verici'*⁶⁶; *amranguluk *täg* 'cana yakın, sevmeye değer, sevimli'*⁶⁷; *ayaguluk *täg* 'saygıdeğer'*⁶⁸; *bilmägülük ukmaguluk *täg* 'anlaşılamayan, anlaşılmaz'*⁶⁹; *kertgüngülük *täg* 'inanılır, güvenilir'*⁷⁰; *oğşatguluk *täg* 'karşılaştırılabilir, mukayese edilebilir'*⁷¹; *öggülük *täg* 'saygıdeğer'*⁷²; *sävgülük taplaguluk *täg* 'sevmeye değer, sevimli'*⁷³ ve *suklanguluk *täg* 'istenmeye değer'*⁷⁴.

⁵⁷Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 866.

⁵⁸Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 352.

⁵⁹Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 971.

⁶⁰Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 187.

⁶¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 227.

⁶²Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 258.

⁶³Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 371.

⁶⁴Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 598.

⁶⁵Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 798.

⁶⁶Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 871.

⁶⁷Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 44.

⁶⁸Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 86.

⁶⁹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 170.

⁷⁰Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 366.

⁷¹Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 503.

⁷²Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 525.

⁷³Wilkins, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 599.

2.2. Dil Bilgiselleştirme Aşamalarına Göre *täg*'in Morfolojik ve Fonolojik Görünümleri

Dil bilgiselleşen unsurlar, farklı oranlarda ses, şekil, söz dizimi ve anlam düzeylerinde işlev değişikliğine uğramaktadır.⁷⁵ Bu husus anlamsal dil bilgiselleştirme süreci için de geçerlidir. Yukarıda ele alınan örnekler, dil bilgiselleştirme neticesinde *täg*'in fonolojik veya morfolojik değerinde herhangi bir kaybın yaşanmadığı durumları göz önüne sermektedir. Ancak aşağıda yer verilen örneklerde morfolojik ya da fonolojik kategorilere indirgenebilecek birtakım değişmelerin yaşandığını görmek mümkündür. Tıpkı diğer *täg*'li örneklerde olduğu gibi bu örneklerin de ortaya çıkmasında anlamsal dil bilgiselleştirme etken olmuştur.

Daha evvel pek çok araştırmacının dil bilgiselleşmenin derecesini belirleyebilmek maksadıyla çeşitli ölçütler/aşamalar belirleme yoluna gittiğinden bahsedilmişti. Bu ölçütlere bakıldığında ölçütlerin mahiyetinin sözlük birimlerden bağımlı biçimbirime doğru bir değişime gönderme yapacak şekilde tasarlandığı anlaşılmaktadır. Ancak içerik sözcükleri ile işlev sözcükleri arasında mahiyet bakımından farklar bulunmaktadır. Bu da kimi işlev sözcüklerinin, dil bilgiselleştirme süreçlerinde yukarıda adı geçen ölçütlerden en azından bir kısmına tâbi olamayacakları anlamına gelmektedir. Dolayısıyla aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere *täg* edatıyla kurulmuş yapılarda dil bilgiselleşmenin her aşamasına tesadüf edilmez. Ayrıca dil bilgiselleştirme anlam, söz dizimi ve ses bilgisinin etkileşim hâlinde olduğu kapsamlı bir süreç olduğu için mevcut aşama ve ölçütler arasında geçişli bir ilişki de karşımıza çıkmaktadır.

Dil bilgiselleşmenin en önemli göstergelerinden biri kategorisizleştirme (decategorialization)'dir. Buna göre sözlüksel birimden bağımlı biçimbirime doğru seyreden süreçte büyük kategorilerin biçim ve sözdizim özelliklerinde birtakım kayıplar meydana gelmektedir.⁷⁶ Bunun yanında kategorisizleştirme yalnızca büyük kategoriler sınıfına ait olan ad ve eylemlerin; önce zamir, sıfat ve zarflar gibi ara kategoriye ardından edat, bağlaç, yardımcı fiil ve ünlemler gibi küçük kategorilere gelişmesi şeklinde ele alınmaz, aynı zamanda bunların orijinal özelliklerinden verdiği kayıpları da ihtiva eder.⁷⁷ Lehmann'a göre kategorisizleştirme, dizimsel birleşmeyi veya bağımlılığı (boundedness) yani birimlerin birbirine yakınlığını göstermektedir.⁷⁸ Heine ve Reh, bu aşamayı ekleşme (affixation) terimi ile ifade etmektedir.⁷⁹ Nevalainen'in aktardığına göre Hopper ve Traugott bu süreci "sözlüksel birim" > "dil bilgisel birim" > "klitik" > "ek" şeklinde tasarlanmaktadır.⁸⁰ Eski Türkçe devrinde benzetme ilgisi kuran *täg* edatının bu tasarıya uygun olarak kimi örneklerde edat kategorisinden bir tür klitik ve eke doğru seyreden bir görünüm kazandığını ileri sürmek mümkündür. Kanaatimizce Erdal'ın *bäliñ täg ~ bäliñdäk* sözcüklerinde *täg* edatının ne yapım eki (formative) ne de çekim eki (inflectional ending) işlevinde olduğunu dile getirmesi,⁸¹ mevcut örneklerde edatın dil bilgiselleştirme sürecindeki klitikleşme (cliticization) ve ekleşme (affixation) durumuyla doğrudan ilişkilidir. Örneğin HTVIII ve MTT1'den alıntılanan aşağıdaki örneklerde *täg* için klitik karşılığını kullanmak yanlış olmayacaktır. HTVIII'deki *täg*'in kendinden sonra bir ek aldığını gösteren durum ise kategorisizleşmenin ileri bir örneğini sunmaktadır.

*t(ä)ñri eligim(i)z kutı tört taloy ügüz kıdığınatägi eläñü ärksinü yarlıkap kılı yarlıkamakı bolzun közüñgü içint(ä)ki körk mänjiztägläri⁸² berü yarlıkazun 'ilahi hükümdarımızın saadeti dört denizin kıyılarına kadar hüküm sürsün. (O) aynadaki suretlerini ortaya çıkarısın.'*⁸³ (VATEC (HTVIII). 2099/2103).

⁷⁴ Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 629.

⁷⁵ Kerim Demirci, "Dilbilgiselleştirme Üzerine Bir İnceleme", *Bilig*, no. 45 (2008): 141.

⁷⁶ Paul Hopper and Elizabeth Closs Traugott, *Grammaticalization* (Second Edition), (Cambridge University Press, 2003), 107.

⁷⁷ Faruk Gökçe, *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri* (TKAE Yay., 2013), 34.

⁷⁸ Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization* (Second, Revised Edition), 131-132.

⁷⁹ Heine and Reh, *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*, 35.

⁸⁰ Nevalainen, "Three perspectives on grammaticalization: Lexico-grammar, corpora and historical sociolinguistics", 5.

⁸¹ Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II*, 67.

⁸² Buradaki *mänjiztägläri* ibaresindeki *täg* için VATEC'te şu not düşülmüştür: "körk mänjiztäglär *täg* 'gibi' edatıyla oluşturulmuştur. *täg*'in adnominal işlevde sık kullanılabiliyor olması gönderimde bulunduğu adın zaman zaman atlanmasına ve *täg*'in bir sonek haline gelmesine yol açmıştır." Bilgi için bk. VATEC, erişim 17 Ocak, 2025, https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Xuanzang-Biographie_VIII.htm.

⁸³ [İlgili ifadenin bağlamı da göz önünde bulundurulduğunda burada mecazen bir iyi dilekte bulunmadan söz edildiği anlaşılmaktadır. Eski Uygur Türkçesinde *közünjü* sözcüğüyle ifade edilen ayna, Budizm'de metaforik olarak çeşitli anlamlar ifade etmektedir. Eski Uygur

ymä beşinç barçada içgärüräk barçada üzäräk kut sını(ı)g uluşılardan ordolardan beş yüz miñ tūmān t(ä)ñri kırkınların t(ä)ñri ogulanların alkamış törütmiş ol kim ol örginniñ özintäg ortosintäg oronintäg olorgusintäg bolup tururlar ol kim ulug [elig tä]ñri hanı äzrua t(ä)ñri t(ä)ñrısı [... i]çrā ornanıp ärür ‘Beşinci: En içteki ve en üstteki kut sahibi ülke ve saraylardan, tahtın **merkezi, kalbi, yeri** ve **konumu** [tam anlamıyla: en içi, ortası] olarak hazır bulunan 500.000 ilahi bakire ve ilahi genci övüp yaratmıştır. Tanrıların büyük hanı, tanrı Ezrua’nın... yerleştiği kişi odur.’ (BTV. TID20 31 170/179).

Benzer bir durum *TTV* ve *Üİ*’den alınan aşağıdaki örnek cümlelerde de görülmektedir. *TTV*’te karşımıza çıkan *tañ täg* ifadesine ‘muhteşem’ karşılığını vermek mümkündür. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde her biri Çince alıntı olan *tañ*₁ (< 歎) ‘mükemmel, özel, hayret verici’⁸⁴; *tañ*₂ (< 堂) ‘hol, büyük salon’⁸⁵ olmak üzere iki sözcük karşımıza çıkmaktadır. *tañ täg* ifadesinin yapısında yer alan *tañ* sözcüğü ise *tañ*₁ (< 歎) ‘mükemmel, özel, hayret verici’ sözcüğüyle ilgili olmalıdır. Bu da *tañ*₁ sözcüğüyle *tañ täg* ifadesi arasında anlamsal bir farklılık olmadığına burada *täg*’in bir tür pekiştirme enklitiği işlevinde olduğuna işaret etmektedir. Aynı durum *Üİ*’de görülen *ediz täg* ifadesi için de geçerlidir. Eski Uygur Türkçesi devrinde *ediz* sözcüğü ‘engin, yüksek, sarp, heybet, yücelik’ anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.⁸⁶

huaşin burhanlar b(ä)lgürtüp eliglärintä tañ tä[g] t(ä)ñridäm hua çäçäk tuta kamağ burhanlar bir ünin tarni s[öz]lämişin sakınıp ... ‘Hwaşin Buddhalar ortaya çıkıp ellerinde **muhteşem** ilâhî çiçek(ler) tutarak bütün Buddhalar (tek) bir sesle dhāraṇī söylemeyi düşünüp...’ (*TTV*. 330 103/105).

azuça ymä kök kalık ediz täg ärür üçün sıgırdaçı anın aşnu sözlämiş ol. ‘Veyahut da gök sıgırdaçı olduğu için **engindir** bu yüzden önce söylemiştir.’ (*Üİ*. 34 101b 1/2).

Ayrıca bazı örneklerdeki *täg*’in birleşik yazımı, diğer örneklerle kıyaslandığında yan yana bulunmadan ziyade kaynaşmaya (merger) varan bir durum sunmaktadır. Bu durum dil bilgiselleştirme alan yazınında bağımsızlık terimi çerçevesinde ifade edilir. Düşük bağımsızlık evresinde bir başka deyişle bağımlılığın nihai aşamasında birim, morfolojik kimliğini tamamen kaybeder ve diğer birimin ayrılmaz bir parçası hâline gelir.⁸⁷ Aşağıda *täg*’in farklı bağımsızlık derecesindeki görünüşleri görülebilmektedir. Özellikle *Sekiz*’den alıntılanan *ärdöktäg* ifadesi yüksek bağımlılığın tipik bir örneğini sunar. *är-* ‘olmak, var olmak, bulunmak, mevcut olmak’ fiilinin üzerine sırasıyla {-DOK} sıfat-fiil biçimbirimi ile *täg* edatının getirilmesi sonucu meydana gelen bu sözlüksel birim, Skr. *tathatā* ‘öyle, böyle doğaya sahip’ ile Çin. (真如) *zhēn rú* ve (如如) *rú rú* ‘böylesilik, öylesinlik’ kavramlarının Eski Uygur Türkçesindeki karşılığıdır.⁸⁸ Burada bir tür kavram tercümesi söz konusudur.⁸⁹ Fakat birleşik yazımın doğrudan bir dil bilgiselleştirme göstergesi olarak ele alınması tartışılması gereken bir husustur. *täg* ile kurulmuş ve dil bilimsel bağımlılığa örnek teşkil edebilecek nitelikte çeşitli birleşik yazım örnekleri ise şöyledir:

Türkçesinde gerek Tantrik gerekse Mahāyāna’ya ait metinlerde karşımıza çıkan bu kavram, “boşluk” (Skr. sūnyatā), “bilinç” (Skr. vijñāna) ve üç tür bilgelik gibi kavramlarla yakından ilişkilidir. Budaların zihni parlak aynaya benzetilmektedir. Parlak ayna bilgelisi ve saflığı ifade etmesinden kaynaklı olarak hem “Hakikat Bedenine” hem de “Doğa Bedenine” gönderimde bulunmaktadır. Ayrıca aynanın, doğru düşünce veya analizi temsil ettiği bununla birlikte her şeyi önyargı, yanılsama veya çarpıtma olmadan olduğu gibi yansıttığına inanılmaktadır. Bu yansımada insanın yüzü bir araçtır. Budizm’e göre kişinin yüzyıllar boyunca taşıyarak içinde barındırdığı tohumlar Skr. ālaya-vijñāna denilen yerde saklıdır. Burada bulunan tohumlar karmalar sonucunda ortaya çıkmakla birlikte bu durum kişinin hem eylemlerine hem de bir ayna gerçekliği ile yüzüne yansımaktadır. Dolayısıyla *közüngü içint(ä)ki körk māñiztāgları berü yarlıkazun* ifadesinde bilgeliliğin ve iyiliğin artması yönünde bir temenniden söz edilmektedir. Ayna ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Hacer Tokyürek, “Budizm Aynasından Yansıyanlar: közüñü ‘ayna’”, *Doğumunun 60. Yılında Nevzat Özkan Armağanı Ediyā Yazıkā* içinde, ed. Hacer Tokyürek ve Beytullah Bekar, (Nobel Bilimsel, 2021).

⁸⁴Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch* (Universitätsverlag Göttingen, 2021), 671.

⁸⁵Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 672.

⁸⁶Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*, 251.

⁸⁷Lehmann, *Thoughts on Grammaticalization* (Second, Revised Edition), 131-132.

⁸⁸Hacer Tokyürek, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri* (TDK Yay., 2019), 272-273.; Hasan İsi, “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Dinî bir Terim: *ärdöktäg*”, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları (TÜRKİAD)* 3, no. 2, (2019): 288.

⁸⁹İsi, “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Dinî bir Terim: *ärdöktäg*”, 288.

*kamag tıñlıg oğuşu kararığ nizvanıları üzä **kal tilfätäg**⁹⁰ ärtılär kaş içintä törümiş.* ‘Kaşı içinde yaşayan tüm insanlar, karanlık ihtiraslarının bir sonucu olarak **sefiş** vaziyetteydiler.’ (TTIII. 194 114/115).

*birtäg yarganlığı küç **eşit** yargılama gücü*’ (BTXIII. 67 10 12).

*ötrü ol [kadır] tumlug yüzlüg atavake yäk **bäliñ[täg]** tölükın t(ä)ñri burhanka yakın si[kriyü] barıp...* ‘Bunun üzerine o asik suratlı, soğuk yüzlü iblis Ātavaka, **korkunç** gücüyle Tanrı Buddha’nın yanına sığırarak...’ (DKPAM. 153 2605/2608).

*ança sözläyü turur ärkän anıñ arasında ç(a)ştane eligkä yakın **bäliñtäg** yavlak ün **yanıku tæg**⁹¹ eşdilti.* ‘Bu şekilde konuşup dururken hükümdar Caştana’nın (kulağına) yakın (bir yerlerden) **korkunç**, kötü, **asılsız** bir ses çalındı.’ (DKPAM. 190-191 3717/3720).

*takı ymä tözünlär oğlıya ... çınžu tıgmä **ärdöktäg** kirtü töz otgurak bälğüsi bo ärür.* ‘Ey asiller oğlu! Bu Tathatā adlı **olduğu gibi olan** doğru cevherin mutlak işareti budur.’ (Sekiz. 124 189/191).

Hopper, dil bilgiselleştirme sonucunda eski ve yeni yapıların bir arada ve karşılıklı etkileşim hâlinde olabileceğini dile getirerek bu durumu katmanlaşma (layering) şeklinde adlandırmıştır.⁹² AY(S)IV’ten alınan aşağıdaki cümlede yer alan *bir tæg tæg* ‘eşit’ ifadesi, dil bilgisel katmanlaşmaya örnek teşkil etmektedir.

*äñilki özüg yadıg **bir tæg tæg** tüp tüz körtäçi kamagta yorıtacı atl(ı)g ärdöktäg tözün.* ‘Birincisi kendini ve başkasını **eşit** ve tamamıyla dümdüz [orantılı] görerek her yerde yürüyecek (her yere yayılması) adlı olduğu gibi olan esas.’ (AY(S)IV. 300 6770/6773).

Dil bilgiselleştirme çalışmalarında birimin sesbilgisel bütünlüğünün azalması sesbilgisel yıpranma (phonetic erosion) olarak ifade edilmektedir.⁹³ Sesbilgisel yıpranmada dil bilgiselleşen birimin fonolojik özelliklerini kullanım sıklığına ve diğer birimlerle olan ilişkilerine göre yavaş yavaş kaybettiği düşünülmektedir.⁹⁴ Eski Türkçe devrinde *tæg* edatının sesbilgisel yıpranmaya uğradığı en belirgin örnekler *antag* (< anı+tæg)⁹⁵ ve *montag* (< monı+tæg)⁹⁶ işaret zamirleridir. Erdal çalışmasında *bäliñ tæg* ifadesinin eşdeğeri olarak onun sesbilgisel yıpranmaya uğramış versiyonu olan *bäliñdäk* sözcüğüne işaret etmektedir.⁹⁷

3. Runik Harfli Türk Yazıtlarındaki *tñrltg* İbaresı

Köl Tigin ve *Bilge Kagan* yazıtlarında giriş cümleleri olarak değerlendirilebilecek *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş türük b(i)lgä k(a)g(a)n* (KT G1 - BK K1) ile *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş türk bilgä k(a)g(a)n* (BK D1 - BK G13) ifadelerine şimdiye kadar pek çok araştırmacı tarafından farklı farklı yorumlar getirildiği ve farklı anlamlar verildiği görülmektedir.⁹⁸ Bu durumun sebepleri arasında hem yukarıdaki ifadelerde birden fazla kez yer alan *t(ä)ñri* sözcüğünün devre metinlerinde geniş bir anlam yelpazesine sahip olması hem de ifade-

⁹⁰Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *tilfä* < *tälvä* sözcüğü ‘deli’ anlamındadır. Clauson sözcüğün ilk ünlüsünün /-ë-/ şeklinde olması gerektiği kanaatindedir. Bununla birlikte sözcüğün hem mevcut örnekte görüleceği üzere *nizvani* sözcüğüyle birlikte kullanılması hem de Wilkens’in *telväsiz* madde başına ‘sefahatsız’ karşılığını vermesi, sözcüğün anlam alanında Türkiye Türkçesindeki *mecnun* ve *meczip* sözcüklerinde olduğu gibi bir ‘tutku, ihtiras’ durumunun varlığını sezdirmektedir. Bilgi için bk. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen: Altuygurisch - Deutsch - Türkisch*, 693-707.; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish* (Oxford University Press, 1972), 493.

⁹¹İfadenin anlamının AY(S)VII’de yer alan *nomlarıg yanıku ün tæg kurugın kök kalık tæg ilinçsiz yapşınmaksız tözlüğün...* cümlesinden hareketle ‘köksüz, esası olmayan, bir gerçeğe dayanmayan’ şeklinde olması muhtemeldir. Nitekim Wilkens, *kurug* ifadesine ‘sebatsız, asılsız’ anlamı da vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen: Altuygurisch - Deutsch - Türkisch*, 426.

⁹²Hopper, “On Some Principles of Grammaticization”, 22-24.

⁹³Campbell, *Historical Linguistics: An Introduction*, 238.

⁹⁴Can, “Dilbilgiselleştirme ve Eski Uygurca Edatlar”, 41.

⁹⁵Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 177.

⁹⁶Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 349.

⁹⁷Erdal, *Old Turkic Word Formation I-II*, 67.

⁹⁸Çalışmanın kapsamı gereği burada ilgili cümlelere araştırmacıların tümü tarafından verilen anlamlara değinilmeyecek ve onlar üzerine yapılan tüm çalışmalardan bahsedilmeyecektir. Bunun yerine ana hatlarıyla genel bir tablo çizilmeye çalışılacaktır.

lerdeki sözlüksel birimlerin birbirleriyle kurdukları öbek yapıların tanımlanmasında ve analiz edilmesinde araştırmacıların farklı tutumlar sergilemesi gösterilebilmektedir.

Buna dayanarak örneğin Orkun, *KT G1* ve *BK K1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresini ardından gelen *t(ä)ñri* sözcüğünün sıfatı olarak düşünmüş, *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ifadesini "Göge benzer gökte (mevcud) olmuş" şeklinde yorumlamıştır. Aynı şekilde *BK D1*'deki *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ifadesine "Göge benzer göğün yarattığı" şeklinde, *BK G13*'te yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ifadesine de "Göge benzer gök tarafından yaratılmış" şeklinde bir anlam vermiştir.⁹⁹ Buradan ilgili cümlelerde Orkun'un *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri* şeklinde bir sıfat tamlamasının varlığından bahsettiği anlaşılmaktadır.

Ercilasun ve Barutçu Özönder de bahsi geçen yapının bir sıfat tamlaması olduğu konusunda Orkun ile hemfikirdir. Ercilasun ile Barutçu Özönder; *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresine "tenri" sözcüğünün hem 'gökyüzü' hem de 'Tanrı' şeklindeki ikili anlamına da uygun olarak 'semavî' karşılığını vermiş ve bu ibareyi ardından gelen *t(ä)ñri* sözcüğünün sıfatı olarak değerlendirmiştir. Ercilasun *KT G1* ve *BK K1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ifadesini "(Ben) semavî Tanrı'dan olmuş" şeklinde; *BK D1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ibaresini "Semavî Tanrı'nın yaratmış olduğu" şeklinde ve *BK G13*'te yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ifadesini de "Semavî Tanrı'nın yarattığı" şeklinde anlamlandırmıştır.¹⁰⁰

Barutçu Özönder ise *KT G1* ve *BK K1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ifadesini "Semavî Yaratıcı'dan olmuş"; *BK D1* - *BK G13*'te yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ifadesini de "Semavî Yaratıcı (tarafından) yaratılmış" şeklinde anlamlandırmaktadır.¹⁰¹

Buna ek olarak Ölmez de giriş cümleleri olarak değerlendirilebilecek bu ifadelerde yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri* yapısını bir sıfat tamlaması olarak düşünmüş ancak o *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresine 'ilahî' anlamını vermeyi uygun bulmuştur. Buna göre Ölmez, *KT G1*'deki *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ifadesi ile *BK D1*'deki *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ifadesinin aynı anlamda olduğunu düşünmüş ve bu ifadelere "İlahî göğün yarattığı" şeklinde bir anlam vermiştir.¹⁰²

Clauson, Ergin, Tekin ve Berta'nın anlamlandırmalarından *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresinin kendinden sonra gelen *t(ä)ñri* sözcüğüyle değil cümlelerin sonunda yer alan *Bilge Kagan* adının sıfatı olarak doğrudan Bilge Kağan ile ilişkilendirildiği ve böylece ona bir kutsiyet ve meşruiyet atfedilmek istendiği anlaşılmaktadır. Clauson'a göre *BK D1* - *BK G13*'te yer alan *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresi "Tanrıya benzer" karşılığındadır.¹⁰³

Ergin, *KT G1* - *BK K1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ibaresini "Tanrı gibi gökte olmuş"; *BK D1* - *BK G13*'te yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ibaresini de "Tanrı gibi Tanrı yaratmış" şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁴

Tekin, *KT G1* ve *BK K1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ifadesine "(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş" şeklinde; *BK D1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ibaresine "Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış" şeklinde ve *BK G13*'te yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ibaresine ise "Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş)" şeklinde anlam vermiştir.¹⁰⁵

Berta'nın *KT G1* - *BK K1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ifadesini "[Ben] *Tengri* gibi gökte (kk. *Tengriden*) doğmuş (kk. olmuş)" şeklinde anlamlandırdığı ve *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresini ilgili cümlelerin zarfı olarak tasavvur ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Ancak Berta, *BK D1*'de yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş* ibaresini "[Benim,] *Tengri* gibi, *Tengri* [tarafından] yaratılmış" ve *BK G13*'te yer alan *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş*

⁹⁹Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (TDK Yay., 2011), 22-70.

¹⁰⁰Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, (Dergâh Yayınları, 2016), 501-589.

¹⁰¹F. Sema Barutçu Özender, "Tenriteg Tenride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Tenriteg Tenri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine". Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan içinde (Türk Kültürü Araştırmaları, 1996), 93.

¹⁰²Mehmet Ölmez, *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri* (Kesit Yayınları, 2017), 78-102.

¹⁰³Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, 959.

¹⁰⁴Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (Boğaziçi Yayınları, 2007), 3-57.

¹⁰⁵Tekin, *Orhun Yazıtları*, 21-69.

¹⁰⁶Árpád Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. çev. Emine Yılmaz (TDK Yay., 2010), 190.

ifadesini de “*Tengri* gibi, *Tengrinin* yarattığı” şeklinde anlamlandırmakta ve bu ifadelerdeki *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresini cümlelerin sonunda yer alan *Bilge Kagan* adının bir niteleyicisi olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁷

Aydın, hem *KT G1 - BK K1'*de hem de *BK D1 - BK G13'*teki *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresini bizzat “*Tengriteg*” şeklinde aktarma yoluna gitmiştir.¹⁰⁸ Fakat Aydın, çalışmasının dizin kısmında *täñritäg* ibaresine ‘aziz, kutlu’ anlamını vermesi dikkate değerdir. Ayrıca o, dizin kısmında *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş türük b(i)lgä k(a)g(a)n* ifadesinin II. Türk Kağanlığının dördüncü kağanı Bilge Kağan’ın kağanlık unvanı olduğunu aynı şekilde *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş türk bilgä k(a)g(a)n* ifadesinin ise Bilge Kağan’ın oğlu Tengri Kağan’ın kağanlık unvanı olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁹ Buradan Aydın’ın *täñritäg* sözcüğünü uzunca bir unvan grubunun müstakil bir parçası olarak algıladığı anlaşılmaktadır.

Bundan başka Pritsak da bahsi geçen cümleleri unvan grubu şeklinde değerlendirmeyi uygun bulmuştur. Eski Türk hükümdarlık unvanlarını Çin kaynaklarındaki denkleriyle mukayese eden Pritsak’a göre, Eski Türk yazıtlarındaki *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresinin Çin kaynaklarında *t'ien-nan* ve onun yükseltilmiş şekli olan *sheng t'ien-tzu* olmak üzere iki karşılığı bulunmaktadır. Ona göre; Çince *sheng* radikali ‘mukaddes, uhrevî, semavî; imparatorluğa mahsus’ anlamlarını taşımaktadır. *t'ien* radikali ‘tanrı’, *tzu* radikali ise ‘oğlu’ anlamlarındadır.¹¹⁰ Ayrıca Pritsak *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñridä bolm(ı)ş türük b(i)lgä k(a)g(a)n* ile *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş türk bilgä k(a)g(a)n* unvanlarının yapı ve anlam bakımından eşdeğer olduğunu da belirtmiştir. Bu cümlelerin Çince denklemlerinde “sabit karizmatik ifade”, “şahsi karizmatik ifade” ve “milli sıfat” gibi belirli kalıpların olduğundan bahseden Pritsak, bunların sırasıyla *t(ä)ñrit(ä)g*, *t(ä)ñridä bolm(ı)ş* ve *türk* sözcüklerine tekabül ettiğini ifade etmiştir.¹¹¹ Dolayısıyla o, bahsi geçen cümlelerin Çince eşlerinde sabit karizmatik ifade olarak adlandırdığı kısma denk gelen *t(ä)ñrit(ä)g* sözcüğünün, bir unvan grubunun parçası olduğunu ve ‘kutsal imparator’ anlamını taşıdığını ileri sürmektedir.

Yukarıda ilgili cümlelere verilen anlamlandırmalardan hareketle runik harfli yazıtlarda bulunan *t(ä)ñrit(ä)g* ifadesinin anlamlandırılmasında araştırmacılar arasında bir fikir birliğine varılamadığı görülmektedir. Bunun sebeplerinden biri yukarıda da belirtildiği üzere ifadelerdeki sözlüksel birimlerin birbirleriyle kurdukları öbek yapıların tanımlanmasında ve analiz edilmesinde araştırmacıların farklı tutumlar sergilemesidir. Orkun, Ergin, Tekin, Berta ve Clauson gibi araştırmacıların *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresinde yer alan *t(ä)ñri* ve *t(ä)g* unsurları için dil bilgisel bir kural değişimi (grammatical reanalysis) tanımlamayarak sözlüksel birimlerin temel anlamlarını muhafaza edecek biçimde ‘Tanrı gibi’ şeklinde bir anlamlandırma yaptıkları açıktır. Buna karşın her ne kadar kendinden sonra gelen *t(ä)ñri* ya da *bilge kagan* ibareleri ile öbek yapı kurduklarını düşünseler de Ercilasun, Barutçu Özönder ve Ölmez’in *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresini bir kavram olarak düşünüp ona sırasıyla ‘semavî’ ve ‘ilahî’ karşılıklarını uygun görmeleri dikkate değerdir. Pritsak ve Aydın’ın ise *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresini müstakil bir unvan olarak kabul edip ‘mukaddes, aziz, kutlu’ karşılıklarını vermeleri Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan *täg* edatının benzetme yapılarında anlamsal olarak dil bilgiselleştiği örnekler düşünüldüğünde oldukça yerindedir. Nitekim Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresi ‘mukaddes, kutsal’ anlamıyla birden çok örnekte karşımıza çıkmaktadır.

Buna ek olarak runik harfli Türk yazıtlarında *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresinin Hopper ve Traugott’un dil bilgiselleşme tasarısına uygun olarak klitikleşme (cliticization) ve ekleşme (affixation) sürecinde bir görünüm sergilediği bir örneğe de tesadüf edilmektedir. Yenisey yazıtlarından *Herbi-Baarı* (E 59)’da yer alan *elim kanım a täñritäğim yıta bökm[ädim]* (6) ‘Yurdum ve hanıma, **kutlum!** Eyvah! Doymadım.’ cümlesinde¹¹² yer alan *täg*’in klitik işlevinde kullanıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

¹⁰⁷ Berta, *Sözlerimi İyi Dinleyin...Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, 192-200.

¹⁰⁸ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları* (Bilge Kültür Sanat, 2019), 47-99.

¹⁰⁹ Aydın, *Orhon Yazıtları*, 169.

¹¹⁰ Omelijan Pritsak, “Çin Kaynaklarında Eski Türk Hükümdarlık Unvanları”, çev. Eşref Bengi Özbilen. (*Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 113, 1998), 219.

¹¹¹ Pritsak, “Çin Kaynaklarında Eski Türk Hükümdarlık Unvanları”, 220.

¹¹² Fikret Yıldırım ve diğerleri, *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig* (BilgeSu 2016), 141.

Sonuç

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde genel eğilimin dışında farklı tür dil bilgiselleştirme görünümüleri sergileyen örnekler karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri de benzetme yapılarında *täg* edatı vasıtasıyla meydana gelen Kiparsky'nin tabiriyle anlamsal dil bilgiselleştirme (semantic grammaticalization) örnekleri gösteren yapılardır. Bu örnekler Heine ve Reh'in dil bilgiselleştirmeyi anlamsal düzeyden başlayan ve dilin diğer düzeylerine sirayet eden tekâmüli bir süreç olarak gördüğü savını doğrular niteliktedir.

Bahsi geçen örnekler dilsel birimin süreç boyunca sahip olduğu dil bilgiselleştirme türünün ve dil bilgisellik derecesinin farklı aşamalarını gözler önüne sermektedir. Bu noktada *täg* edatı şöyle bir görünüm arz etmektedir: İsim + *täg*; ikileme + *täg*; isim (< fiil + {-gU}/{-gULUK}) + *täg* ve isim + *täg* + isim işletme ekleri.

Xuanzang Biyografisi ve *Herbi-Baarı* (E 59) gibi farklı Türk topluluklarına ait metinlerde, üzerine diğer bağımlı biçimbirimleri alma şeklinde görülen dil bilgiselleştirme düzeyi hem sürecin morfolojik seyrini hem de sözü edilen dil içi değişimin yayılımını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Dünya dillerinde similitif yapılar bir dizi farklı anlamsal ve işlevsel kategori ile yakından ilişkilidir. Eski Türkçe devresinde *täg* edatı ile kurulmuş yapılarda karşımıza çıkan durum dil bilgiselleştirme neticesinde *täg*'in ad yapma (denominal) işlevini kazanabileceğini göstermektedir. *HTVIII*'de yer alan *körk mänjiztägleri* ifadesi dışında bu örneklerin tamamı sıfat işlevindedir.

Sondan eklemeli bir dil tipolojisi sergileyen Türkçede, genel eğilim olarak yeni bir kavram adı meydana getirmek için çoğu durumda yapım eklerine başvurulmaktadır. Dolayısıyla birleştirme, kopyalama vb. birkaç sözcük oluşturma yolu dışında Türkçede genel itibarıyla türetmeden bahsetmek mümkündür. Çeşitli kültürel çevrelerle sıkı bağlar kurmuş Uygurlardan geriye kalan metinlerde, dil bilgiselleştirme bakımından genel eğilimin dışında farklı türden görünümlerin mevcudiyeti için çeşitli sebepler ileri sürülebilir. Sözü edilen yapılar, Eski Uygur Türkçesinin temas dillerinden herhangi biri vasıtasıyla kopya unsurlar değil de dil bilgiselleştirme gereği dil içi değişim süreci olarak tanımlandığında karşımıza çıkan örnekler bahsi geçen yapılarda örneklemenin rol oynamış olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim örnekseme bugünkü dil bilgiselleştirme çalışmalarında hem dil bilgiselleştirmeyi ortaya çıkaran bir neden hem de bir dil bilgiselleştirme mekanizması olarak kabul edilmektedir. Bu durumu *bir täg* sözcüğünün, {+dAm} bağımlı biçimbirimi vasıtasıyla kurulan *birtäm* ile aynı anlamı taşıdığı birkaç örnek doğrular niteliktedir. Buna ek olarak kimi *täg*'li yapılar *birtäm* örneğinde olduğu gibi başka yakın zihinsel söz varlığında kodlanmış sözlük birim ve eşdizimlilik örneklerini çağrıştırmaktadır. Örneğin aynı kökten türetildiği göz önünde bulundurulduğunda *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresi *t(ä)ñridäm* ile aynı anlamı taşımaktadır. Eşdizimsel kullanımı olan sözlüksel unsurların sıklığa bağlı olarak dil bilgiselleştirme sürecine maruz kalabildikleri ve çeşitli dil bilgisel yapılara dönüşebildikleri düşünülmektedir.

Bunun yanında Eski Uygur Türkçesindeki sözü edilen yapıların kaynak dil(ler)den tercüme ya da uyarlama yapılırken aslına sadık kalarak bire bir aktarma arzusu neticesinde oluşturulmuş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda Skr. *tathatā* 'öyle, böyle doğaya sahip' ile Çin. (真如) *zhēn rú* ve (如如) *rú rú* 'böylesilik, öylesinelik' kavramlarının karşılığı olan *ärdöktäg* sözcüğü öne çıkan bir örnektir.

Köl Tigin ve *Bilge Kagan* yazıtlarında giriş cümleleri olarak değerlendirilebilecek *t(ä)ñrit(ä)g* *t(ä)ñridä bolm(ı)ş türük b(i)lgä k(a)g(a)n* (KT G1 - BK K1) ile *t(ä)ñrit(ä)g t(ä)ñri y(a)r(a)tm(ı)ş türk bilgä k(a)g(a)n* (BK D1 - BK G13) cümlelerinde yer alan *t(ä)ñrit(ä)g* ibaresi göz önünde bulundurulduğunda, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde farklı türden sözlüksel birimler üzerine gelerek anlamsal dil bilgiselleştirme örneği sunan yapıların ilk örneklerini Türk Kağanlığı yazıtları devrine götürebilmek mümkündür. Bu ifadelerde *t(ä)ñrit(ä)g*, müstakil bir sözlüksel birim olarak 'Tanrı gibi' şeklinde değil 'mukaddes, kutsal' şeklinde bir unvan grubunun parçası olarak anlaşılmalıdır.

Buna ek olarak, *täg* işlev sözcüğünün üzerine gelmesi sonucu meydana gelen mevcut tüm yapılar, ortaya çıktıkları andan itibaren sözlükselleşmiş durumdadır.

AY(S)	: Altun Yaruk Sudur	BK	: Bilge Kağan Yazıtı
BT	: Berliner Turfn-Texte	Çin	: Çince
DKPAM	: Daśakarmapathâvadânamâlâ	HT	: Xuanzang-Biographie
İng	: İngilizce	KP	: Kalyânamkara ve Pâpamkara Hikâyesi
KT	: Költigin Yazıtı	Kuanşi	: Kuanşi İm Pusar
MaitrSen	: Maytrisimit (Sengim)	MaitrHami	: Maytrisimit (Hami)
MTT	: Manichäisch-Türkische Texte	Sekiz	: Sekiz Yükmeç
Skr	: Sanskrit	TDK	: Türk Dil Kurumu
TT	: Türkische Turfan-Texte	UPF	: Uigurische Pañcatantra-Fragmente
UTot	: Totenbuch	Uig	: Uigurica
Üi	: Üç İtigsizler	VATEC	: Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Gündoğan Alpay
Author Details	¹ Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa, Türkiye
	 0000-0002-5336-0427 gundoganalpay@gmail.com

Kaynakça | References

- Ağca, Ferruh. "Kutadgu Bilig'de Geçen Benzetme Edatları ve sanı 'gibi' Edatı", *Yeni Türkiye* 1, no. 105, (2019): 102-111.
- Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları*. Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Bang, Willi and Gabain, Annemarie von. *Türkische Turfan-Texte V. Aus buddhistischen Schriften*. Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1931.
- Barutçu Özender, F. Sema. "Tenriteg Tenride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Tenriteg Tenri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine". *Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a Armağan* içinde. Türk Kültürü Araştırmaları, 1996.
- Barutçu Özönder, F. Sema. *Üç İtigsizler Giriş-Metin-Tercüme Notlar-İndeks-XXX Levha*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Berta, Árpád. *Sözlerimi İyi Dinleyin...Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. çev. Emine Yılmaz. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- Campbell, Lyle. *Historical Linguistics: An Introduction*. MIT Press, 1999.
- Can, Meltem. "Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar". Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2016. Ulusal Tez Merkezi (443560).
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press, 1972.
- Corver, Norbert and Riemsdijk, Henk van. *Semi-lexical Categories: The Function of Content Words and the Content of Function Words*. Mouton de Gruyter, 2001.
- Demirci, Kerim. "Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme". *Bilig*, no. 45 (2008): 131-146. https://bilig.yesevi.edu.tr/shw_artcl-1226.html
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Elmalı, Murat. *Daśakarmapathâvadânamâlâ*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Dergâh Yayınları, 2016.
- Erdal, Marcel. *A Grammar of Old Turkic*. Brill Handbook of Oriental Studies, 2004.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation I-II*. Otto Harrassowitz, 1991.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları, 2007.
- Fischer, Olga. "An analogical approach to grammaticalization". In *Grammaticalization Current views and issues*, edited by Katerina Stathi, Elke Gehweiler, Ekkehard König. John Benjamins Publishing Company, 2010.

- Gökçe, Faruk. *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013.
- Hamilton, James Russell. *Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*. çev. Ece Korkut-İsmet Birkan. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Haspelmath, Martin and Buchholz, Oda. "Equative and similative constructions in the languages of Europe" In *Adverbial Constructions in The Languages of Europe*, edited by J. van der Auwera, De Gruyter, 1998.
- Heine, Bernd and Reh, Mechthild. *Grammaticalization and Reanalysis in African Languages*. Helmut Buske, 1984.
- Hopper, Paul and Traugott, Elizabeth Closs. *Grammaticalization (Second Edition)*. Cambridge University Press, 2003.
- Hopper, Paul. "On Some Principles of Grammaticization". In *Approaches to Grammaticalization* (I vols.), edited by Elizabeth Closs Traugott, Heine Bernd. John Benjamins Publishing Company, 1991.
- İsi, Hasan. "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Dinî bir Terim: *ärdöktäg*", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları (TÜRKCLAD)* 3, no. 2, (2019): 283-290. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/890313>
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları. 2021.
- Kıran, Zeynel ve Eziler Kıran, Ayşe. *Dilbilime Giriş*. Seçkin Yayınları, 2006.
- Kiparsky, Paul. "Grammaticalization as Optimization", In *Grammatical Change: Origins, Nature, Outcomes*, edited by Dianne Jonas, John Whitman and Adrew Garrett. Oxford University Press, 2011.
- Kuteva, Tania et al.. *World Lexicon of Grammaticalization (Second, extensively revised and updated edition)*. Cambridge University Press, 2019.
- Lehmann, Christian. *Thoughts on Grammaticalization (Second, Revised Edition)*. Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt Nr. 9, 2002.
- Nalbant, Mehmet Vefa ve Ağca, Mustafa, "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinin Sözlükselliği ve Sözlük Yöntemi: Metin İçi Sözlük" *Türkbilig*, no. 39, (2020): 95-105. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1100091>
- Nevalainen, Terttu. "Three perspectives on grammaticalization: Lexico-grammar, corpora and historical sociolinguistics" In *Corpus Approaches to Grammaticalization in English*, edited by Hans Lindquist, Christian Mair. John Benjamins Publishing Company, 2004.
- Oda, Juten. *A study of the Buddhist sūtra called Säkiz yükmäk yaruq or Säkiz törlüğün yarumiş yaltrimiş in Old Turkic: Berliner Turfantexte XXXIII*. Brepols Publishers, 2015.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Ortony, Andrew. *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, 1993.
- Ölmez, Mehmet. *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. Kesit Yayınları, 2017.
- Özcan Devrez, Ceyda. *Eski Uygurca Kuşağı İm Pusar İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Pritsak, Omelijen. "Çin Kaynaklarında Eski Türk Hükümdarlık Unvanları", çev. Eşref Bengi Özbilen. *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 113, 1998.
- Semet, Ablet. "Uygurcada Terim Yapma Tekniği Üzerine Gözlemler", *Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Çalıştayı Bildirileri* (4-6 Haziran 2011) içinde, ed. Mustafa S. Kaçalın. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2022.
- Simpson, Jane. "Semantic Case". In *The Oxford Guide to Australian Languages*, Oxford University Press, 2023.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Tokyürek, Hacer. "Budizm Aynasından Yansıyanlar: közüñü 'ayna'". *Doğumunun 60. Yılında Nevzat Özkan Armağanı Ediyâ Yazıkâ* içinde, ed. Hacer Tokyürek ve Beytullah Bekar. Nobel Bilimsel, 2021.
- Tokyürek, Hacer. "Eski Uygur Türkçesinde Benzetme Unsurları". III. *Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu* (5-6 Mart 2009) içinde. Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Tokyürek, Hacer. *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Multilingual, 2002.
- VATEC. "Xuanzang-Biographie VIII". Erişim 17 Ocak, 2025, https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Xuanzang-Biographie_VIII.htm.
- Wilkens, Jens. *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch - Deutsch - Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen, 2021.
- Yıldırım, Fikret ve diğerleri. *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. BilgeSu, 2016.
- Zieme, Peter and Kara, György. *Ein uigurisches Totenbuch. Naropas Lehre in uigurischer Übersetzung*. Akadémiai Kiadó, 1978.
- Zieme, Peter. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfantexte XIII, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. Akademie Verlag, 1985.
- Zieme, Peter. *Manichäisch-türkische Texte, Texte, Übersetzung, Anmerkungen, Berliner Turfantexte V, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. Akademie Verlag, 1975.